

SENIOR SELECTIONS
IN
SANSKRIT PROSE & VERSE
(DESIGNED FOR VI & VII STANDARDS)

EDITED BY
VASANT RAMCHANDRA NERURKAR, M. A., S. T. C.,
T. D. (Lond.), M. R. S. T. (Eng.),
PRINCIPAL, CHIKITSAKA SAMOOHA SHIROLKAR HIGH SCHOOL, BOMBAY

AND
G. V. DEVASTHALI, M. A., B. T.,
; ZALA VEDANTA PRIZEMAN,
SANSKRIT TEACHER, C. S. SHIROLKAR HIGH SCHOOL, BOMBAY

KESHAV BHIKAJI DHAWALE,
SHRI SAMARTH SADAN, GIRGAON, BOMBAY

1937

All rights reserved by the Editors

First Impression 1936

Second Impression 1937

Printed by S. V. Parulekar, at the B. V. Press, Sandhurst Road, Bombay 4
and

Published by K. B. Dhawale, Shri Samarth Sadan, Girgaon, Bombay 4

P R E F A C E

In putting up the present book of Sanskrit Selections in Prose and Verse on the market we feel no apology is needed as we are not aware of any publication exactly similar to it. Under the new Matriculation Scheme which will come in force from June next, Sanskrit is one of the compulsory languages and the University has prescribed a Text-book from which questions carrying 50 marks will be set and the remaining 50 marks will be reserved for grammar and unseen passages. Under the circumstance we feel there is a necessity of a Companion Reader written on the lines of the University Text which will get the pupils of the sixth and seventh standards into the habit of handling material in Sanskrit akin to that in the University Text. It is feared there will be no continuity in teaching the subject effectively in the absence of a text written on the lines of the University syllabus in Sanskrit.

In the present book, every passage opens with an Introduction giving information in brief regarding the author and a short summary leading on to the context of the passage. At the end of the passage are (1) Very brief Notes, (2) Questions on grammatical peculiarities and idioms, and (3) Study of Sanskrit Usage. These can be said to form the special features of the book. The content of the book covers a vast field of Sanskrit literature and presents a rich variety of material. We feel quite confident that a careful study of this book in the last two standards of secondary schools will efficiently fit up the candidate to face the Sanskrit paper the Matriculation Examination.

We shall gladly welcome suggestions from teachers handling the subject and shall give them due considerations in the second edition if and when the occasion arises. In the meanwhile we hope the book will meet with warm reception both from the teachers and the taught.

B O M B A Y, }
March, 1936 }

V. R. N.
G. V. D.

अनुक्रमणिका

१ रघुवंश-प्रस्तावना	१	२२ अजविलापः	
दिलीपवर्णनं च	७	२३ चित्रपट-दर्शनम्	
२ दमयन्तीस्वयंवरः	१०	२४ यक्षसन्देशः	८४
३ कलिप्रतिज्ञा	१५	२५ गरुड-प्रतिज्ञा	८६
४ त्रयाणां मत्स्यानाम्	१८	२६ हनूमान् सीतां	
५ जरद्रवनाम्नो गृध्रस्य	१८	समाश्वासयति	९०
६ पातिव्रत्य-प्रभावः	२०	२७ शुकनासोपदेशः	९३
सिंहपरिवर्धितस्य	२४	२८ महेन्द्रः कामं गिरिजा-	
शृगालविशेषोः	२४	गिरिशयोर्धेन्द्रने नियुनक्ति	९६
८ कर्कोटकानुग्रहः	२७	२९ महाव्यसनसप्तकस्य	
९ शुकनासकृता स्वपुत्रनिन्दा	३०	गुणत्वापादनम्	१०२
१० हनूमान् भशोकतल-	३१	३० कुशसूनुरातिथिः	१०४
निषण्णां सीतां पश्यति	३२	३१ सेयं याति शकुन्तला	
११ जावालेराश्रमः	३६	पतिगृहम्	१०७
१२ काककूर्ममृगाखणाम्	३८	३२ चन्द्रापीडो महाश्वेतां	
सोमदेवकथितः कस्यचि-	४१	सान्त्वयति	११३
द्वालकस्य वृत्तान्तः	४१	३३ सीता-परित्यागः	११६
१४ आत्मघातिनां ब्राह्मण-		३४ दुर्वासाः सरस्वतीं शपति	११९
पुत्राणाम्	४६	३५ कर्णाश्रथाम्नोः कलहः	१२२
१५ दारिशमनन्तकं दुःखम्	५०	३६ पार्वती-परीक्षा	१२८
१६ राजधर्माः	५४	३७ भार्गवो दाशरथिमाह्ययते	१३३
१७ वसुरक्षितः अनन्तवर्मण-		३८ सुरासुरसैन्यसंग्रामः	१३७
मुपदिशति	५७	३९ हर्षः आमयाविनं पितरं	
१८ द्रौपदीयुधिष्ठिरमधिक्षिपति	५९	द्रष्टुं गच्छति	१५१
१९ युधिष्ठिरप्रतिवचनम्	६३	४० उदयनः वासवदत्तां	
२० किरातार्जुनीयम्	६५	पश्यति	१४४
२१ राक्षसः स्वप्राणसमर्पणेन		संकीर्ण-पथमनि	१५५
चन्द्रनदासं मोचयति	७२		

SENIOR SELECTIONS
IN
SANSKRIT PROSE AND VERSE

१ रघुवंश—प्रस्तावना दिलीपवर्णनं च

[This is a passage from the Raghu-vamśam the great masterly epic of Kālidāsa. Here we can clearly see the truth of the saying—"उपमा कालिदासस्य". Kālidāsa is, indeed, very happy in his similes which are always quite appropriate and elucidating.

After bowing to Pārvati and Parameshwara, Kālidāsa humbly states how unfit he is to undertake the task of describing the race of Raghu and how he would make himself an object of ridicule, were it not for the splendid efforts of the wise men of old in that direction. Thus after paying due respects to the ancient writers he starts upon his venture by describing in a nut-shell the chief qualities common to all the kings of the Raghu-race, and requests all good-natured persons to listen to what he has to say. With this introduction he begins with Vaivaswata Manu and gives us a detailed description of King Dilipa—his stately form, his vast learning, his kingly qualities, his relation with the subjects etc.]

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः
तितीर्षुदुस्तरं मोहादुद्देपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाद्विव वामनः ॥ ३ ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः
मणौ वज्रसमुक्तीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाकलोदयकर्मणाम्
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताभीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाविणाम्
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते ततुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्
तद्गृणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्यक्षिहेतवः
हेत्वः संलक्ष्यते ह्यप्नौ विशुद्धिः इयामिकापि वा ॥ १० ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

आकारसदशप्रज्ञः प्रज्ञया सदशागमः
आगमैः सदशारम्भः आरम्भसदशोदयः ॥ १४ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूतोपजीविनाम्
अधृत्यश्वाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १५ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्तमनः परम्
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेभिवृत्तयः ॥ १६ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत
सहस्रगुणसुत्वस्तुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १७ ॥

ज्ञाने भौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघविपर्ययः
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ १८ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैविद्यानां पारहश्वनः
 तस्य धर्मरतेरामीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ १९ ॥
 प्रजानां विनयाधानाद्वक्षणाद्वरणादपि
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २० ॥
 दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्
 सम्पद्विनियेनोभौ दधतुभुवनद्वयम् ॥ २१ ॥
 द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्
 त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदह्युलीवोरगक्षता ॥ २२ ॥
 स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्
 अनन्यशासनामुवां शशासैकपुरीमिव ॥ २३ ॥

—रघुवंशे प्रथमः सर्गः ।

EXERCISES

1 Name fully—संपृक्तौ । तितीर्षुः । भस्तुकीर्णे । विजिगीषूणाम् । वक्ष्ये ।
 सन् । शुद्धिमति । अधृष्टयः । शुण्णात् । व्यतीयुः । अग्रहीत् । वधूव । पारहश्वनः ।
 दुदोह । दधतुः ।

2 Decline जरा । गो । घो । मघवन् ।

3 State in simple Sanskrit the meaning of—वार्गर्धप्रतिपत्तये । कवियशःप्रार्थी । उद्घाक्षः । तत्तुत्यजाम् । आत्मकर्मक्षमम् । नेमिवृत्तयः । श्रुताविपर्ययः ।

4 Note the uses of—क—क । आ । हि । सद्वश ।

5 Illustrate the uses of the Dative.

6 How are possessive adjectives formed from nouns ?

NOTES

संपृक्तौ=नित्यसंचर्द्दौ । पितरौ=मातापितरौ, मातरपितरौ । तितीर्षु Desirous of crossing (i. e. I wish to cross). उद्गुणं A small raft. उपहास्यतां गमिष्यामि (=उपहास्यो भविष्यामि) I shall be ridiculed. उद्घाक्षः (=उच्चित्वाक्षः) वामनः A dwarfish person stretching out his hands. पूर्वसूरिमि: दृतवाग्द्वारे etc. In which an opening (a door) in the form of description in verse is already made (created) by learned writers of old days. आसुद्रक्षितीशानाम् Who were the lords of the whole earth bounded by the oceans. cf. चतुर्द्विधिमालामेखलाया शुश्रो भर्ता । नाकः Heaven. यथा (=अनतिक्रम्य) In keeping with, according to. (when it stands at the beginning of

an अथगीभाव compound). त्याग Giving away in charity (=दान). गृहमेधिनाम् (=दारपरिग्रहाणाम्) Who took to married life, who got themselves married. मनीषिन् A wise man. महीक्षित् A king. प्रणव The syllable Om. छन्दस् Ved. घूढोरस्कः Having broad chest. आत्मकर्मक्षमं देहमाभितः Khsātra Dharma (the duties of the warrior caste) assuming as it were a body suitable for (the discharge of) his own duties. आरम्भ Action, deed. उद्दय Result. यादृश् An aquatic animal. रेखामात्रमपि etc. His subjects did not deviate even a jot from the path trodden since the time of Manu. सहस्रगुणः Thousand-fold. रस Water. गुण गुणालृत्यन्धत्वात् etc. The qualities (though opposed to one another) appeared like uterine brothers in as much as they stayed together in him. (Such pairs of contradictory qualities were found to dwell in the king). विनयाधानं Bringing up, education. जन्महेतवः Only the cause of (their) birth; (for all other parent's duties were performed by the king himself). गां दुदोह Milked the earth i. e. levied taxes. दिवं दुदोह Milked the heaven i. e. poured rain.

२ दमयन्तीस्वयंवरः

[This is a passage from the Nalopākhyānam in the Maha-Bhārata. In this passage we are told how Indra and other gods tried to puzzle Damayanti by assuming the form of Nala and how she on her part propitiated them and persuaded them to assume their genuine forms. The passage ends with a description of how Nala enjoyed life in the company of Damayanti after getting eight boons from the gods who were highly pleased.]

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १ ॥

तच्छत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुद्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥

तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।

सुरभिस्त्रियराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥

तत्र स धीना दृश्यन्ते बाहवः परिवोपमाः ।

आकारवन्तः सुश्लेषणाः पञ्चशीर्षाद्वौरगाः ॥ ५ ॥

सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ।

सुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ६ ॥

दमयन्ती ततो रुद्रं प्रविवेश शुभानना ।

मुष्णती प्रभया राज्ञां चक्षुं विच मनोंसि च ॥ ७ ॥

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।

तत्र तत्रैव सकाभूष्ण चचाल च पश्यताम् ॥ ८ ॥

ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।

ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनथ ॥ ९ ॥

तान्समीक्ष्य ततः सर्वाक्षिर्वशपाकृतीनिष्ठतान् ।

संदेहादथ वैदर्भीं नाभ्यजानाङ्गलं नृपम् ॥ १० ॥

यं यं हि ददर्श तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ।

सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्क्यामास भाविनी ॥ ११ ॥

कथं हि देवाभानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।

एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भीं भृशदुःखिता ॥ १२ ॥

श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्क्यामास भूरत ।

देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।

तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १३ ॥

सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।

शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १४ ॥

वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।

देवेभ्यः प्राज्ञलिर्भूत्वा वेपमानेदमव्रवीत् ॥ १५ ॥

हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।

पतित्वे तेन सत्येन देवास्त्रं प्रदिशान्तु मे ॥ १६ ॥

वचसा मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विद्युधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १७ ॥
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८ ॥
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९ ॥
 स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २० ॥
 निशम्य दमयन्त्यास्तकरुणं परिदेवितम् ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २१ ॥
 सापश्यद्विद्युधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
 हृषितस्त्रग्रजौहीनानिस्थतानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २२ ॥
 छायाद्वितीयो भ्लानस्त्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २३ ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्देवानपुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ॥ २४ ॥
 विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशोऽसृजत्स्य ऋजं परमशोभनाम् ॥ २५ ॥
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६ ॥
 ततो हा हेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ।
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साधिवति भारत ।
 विस्मैतरीरितः शब्दः प्रशंसद्विनेलं नृपम् ॥ २७ ॥
 दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
 आश्वासयद्वारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥
 यर्दं भजसि कक्षयाणि पुमांसं देवसंनिधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेवं ते वचने रतम् ॥ २९ ॥

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
तावस्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीभि ते ॥ ३० ॥

दमयन्तीं तथा वारिभरभिनन्द्य कृताज्ञलिः ।

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्टा त्वमिपुरोगमान् ।

तानेव शरणं देवाज्ञमतुर्मनसा तदा ॥ ३१ ॥

वृते तु नैषधे भैस्या लोकपाला महौजसः ।

प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३२ ॥

प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गर्ति चानुत्तमां शुभाम् ।

नैषधाय ददौ शकः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३३ ॥

अभिरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाङ्छति नैषधः ।

लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३४ ॥

युमस्वच्छरसं प्रादाद्यमें च परमां स्थितिम् ॥

अपांपतिरपां भावं यत्र वाङ्छति नैषधः ॥ ३५ ॥

सजश्चोत्तमगन्धाद्याः सर्वं च भित्तुनै ददुः ।

वरानेत्रं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३६ ॥

पार्थिवाश्रानुभूयास्य विवाहं विसमयनिवाताः ॥

दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजगमुर्यथागतम् ॥ ३७ ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।

विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ३८ ॥

उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ॥ ३९ ॥

अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।

अरञ्जयग्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ४० ॥

इजे चाप्यक्षमेधेन यथातिरिव नाहुषः ।

अन्यैश्च बहुभिर्भास्मान्कंतुभिश्चासदक्षिणैः ॥ ४१ ॥

पुनश्च रमणीयेषु वनेषु पवनेषु च ।

दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४२ ॥

जनयामास च मलो दमयन्त्यां महामनाः ।
 इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४३ ॥
 एवं स यजमानश्च विहरं नराधिपः । २१७।
 रक्ष वसुसंपूर्ण वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४४ ॥ २१८ । २१९ ।
 —महाभारते नलोपाख्यानम् ।

EXERCISES

1 Name fully—आजुहाव । अभीप्तवः । आसीनाः । पीनाः । दिवि ।
 सक्यामास । विद्याम् । विहितः । चक्रिरे । ईरितः । आश्वासयत् । प्रादात् । उद्य । ईर्जे ।
 मेने । म्लान । प्रतिजरम्भुः ।

2 Dissolve and name—महीपालान् । हृष्टयपीडिताः । कनकस्तम्भचिरम् ।
 महासिंहः । परिधोपमाः । पञ्चशीर्षाः । तुल्याकृतीन् । निषधाधिपः । अस्वेदान् । छाया-
 द्वितीयः । अग्निपुरोगमान् । पर्थिवेनद्वेषु ।

3 Use in sentences the following expressions or words—
 आपकाल । प्राज्ञलि । यथा...तेन सत्येन । ब्रत आरभ् । यथा । पतित्वे वृ । शब्दं सुच ।
 यत्—तस्मात् । यावत्...तावत् । यज्ञ ।

4 Decline—पञ्चन् । अष्टन् । पुंस् ।

5 Are there any grammatical irregularities in this passage ?
 How will you correct them ?

NOTES

आजुहाव=आहयत् । हृष्टयः=मदनः । पृथिवीक्षितः=महीक्षितः । मुरभिस्त्राधरा:
 Wearing fragrant garlands. प्रसूष्ट Polished, bright. परिधोपमाः Resembling a club. सुशृङ्खणा: Very smooth. पञ्चशीर्षा इवोरगः Like serpents with five hoods. सुष्णाती विवरणः निर्विशेषाकृतीन् &c. Having similar forms. देवलिङ्गानि The characteristic marks of the gods. See st. 22, 23. प्राप्तकालममन्यत She thought it proper for the occasion, she thought it was time for etc. नमस्कारं प्रयुज्य=नमस्कृत्य (मनसा वाचा च) । प्राज्ञलिः Folding her hands in a bow. (This refers to the physical action of bowing). यथा...तेन सत्येन If it is a fact that etc. प्रदिशन्तु=दर्शयन्तु, यज्ञन्तु । अभि+चू त To be disloyal or false. आराधने=आराधनाय । कुर्वेन्तु=धारयन्तु or आविष्कुर्वन्तु । यथोक्तं चक्रिरे देवाः etc. Gods revealed their power to assume their characteristics as she had requested. (i. e. they resumed their genuine forms and thus granted her request). यत्...तस्मात् Since...therefore. प्राण

धरिष्यन्ति I shall live, I am alive. त्वयि भविष्यामि I shall be true to you. आश्चिपुरोगमान्=अश्चिपक्षुस्वान्। मिथुनं A pair (of boons). उडय=उवित्वा। यजमानः Performing sacrifices.

३. कलि-प्रतिज्ञा

[This passage is also from *Nalopākhyānam*. Here we are told how Kali determines to harass the newly married couple. It is very interesting also to note the contrast between the behaviour of the gods in the last passage and that of Kali in this].

बृते तु नैषधे भैस्या लोकेपाला महौजसः ।
यान्तो दद्युरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥
अथाब्रवीत्कलिं शक्षः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥
ततोऽब्रवीत्कलिः शक्षं द्वमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३ ॥
तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निवृत्तः स स्वयंवरः ।
बृतस्तथा नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः ओधसमन्वितः ।
देवानामन्यं तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥
देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत । ५५ ॥
तत्र तस्या भवेन्याच्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः । ५६ ॥
अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो बृतः ॥ ७ ॥
का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावस्त्रितव्रतः ॥ ८ ॥
योऽधीते चतुरो वेदाम्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२।
यस्मिन्दृश्यं धृतिर्दीनं तपः शौचं दमः शमः ।

५३। ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १० ॥ ५३

एवंरूपं नलं यो वै काम्यच्छपितुं कले । ११।

आत्मानं स शपेन्मूर्दो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११ ॥

एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।

कृद्धे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हृदे ॥ १२ ॥ ५४

ततो गतेषु देवेषु कलिद्वापरमब्रवीत् ।

संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वस्त्यामि द्वापर ॥ १३ ॥ ५५

अंशयित्यामि तं राज्याच्च भैस्या सह रंस्यते ।

त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहार्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

—महाभारते नलोपास्यानम् ।

EXERCISES

1 Note the uses of—सहाय । मनो हि मम तां गतम् । मध्ये । न्याय । उत्+सह । अन्तः । अत्मन् (reflexive pronoun) ।

2 Name fully—ददृशुः । आमन्त्य । प्रत्युच्चुः । वेद । चतुरः । पञ्चम । मज्जेत् वस्त्यामि । रंस्यते ।

3 Dissolve and name the compounds—बलवृच्छा । सर्वगुणोपेतम् । पुरुषव्याघ्रे । लोकपालसमे ।

4 Decline वृच्छन् । पति ।

5 Write a note on the formation of the causal base.

NOTES

यान्तः: While going, on their way. सहायः: A companion. मनो हि मम etc. I feel attracted towards her, I am enamoured of her beauty. अविन्दत i. e. अवृणोत् । न्यायाच्य भवेत् It would be quite proper.

४ त्रयाणां मत्स्यानाम् ।

[This is a passage from Panchatantram. It contains the fable of 'Three Fishes' two of whom save themselves while the third one has to die.]

कस्मिंश्चिजलाशये नागतविधाता प्रत्युपसमतिर्यज्ञविष्यश्वेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वा गच्छक्षिर्मस्यजीविभिरुकं यदहो

बहुमत्स्योऽयं हृदः कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः । तदधाहारवृत्तिः संजाता ।
संध्यासमयश्च संवृत्तस्ततः प्रभातेऽन्नाग्रन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां
तत्कुलिशपातोपम वचः समाकर्ण्योनागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे ।
अहो श्रुतं भवद्विर्यन्मत्स्यजीविभिरहितम् । तद्वात्रावपि गम्यतां
किञ्चित्किञ्चिकटं सरः । उक्तं च—

अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।

संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ १ ॥

तन्मूर्नं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽन्न समागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति ।
तत्र युक्तं सांप्रतं क्षणमप्यत्रावस्थानुम् । तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमिति: प्राह । अहो
सत्यमभिहितं भवता । ममाप्यभीष्मेतत् । तदन्यत्र गम्यताभिति । उक्तं च ।

यस्यासि सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि यति नाशम् ।

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ २ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोक्षैर्विहस्य यज्ञविष्यः प्रोत्वाच । अहो न भवत्यां
मन्त्रितं सम्यगेतदिति । यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहिकमेतत्सर-
स्त्यकुं युज्यते । तद्यद्यायुःक्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव ।
उक्तं च ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३ ॥

तदहं न यास्याभि । भवत्यां च यत्प्रतिभाति तत्कार्यम् । अथ तस्य तं
निश्चयं ज्ञात्वानागतविधाता प्रत्युत्पन्नमिति श्च निष्कान्तौ सह परिजनेन । अथ
प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तज्जलाशयमालोऽय यज्ञविष्येण सह जलाशयो
निर्मत्स्यतां नीतः । अतोऽहं ब्रवीभि ।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमित्स्था ।

द्वावेतौ सुखमेधेते यज्ञविष्यो विनश्यति ॥ ४ ॥

—पञ्चतन्त्रे मित्रभेदः ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds:—**षड्मस्यः । कुलिशपातोपमम् । अरक्षितम् । सुरक्षितम् ।**

2 Use in sentences—**आगन्तस्यम् । नूनम् । न युक्तम् । अभीष्टम् । वाङ्मात्रेण । यदि...तद् । सृत्युः भू । प्रति+भा । निर्मत्स्यतां नी । युज् ।**

3 Note the peculiar construction in **तैः स जलाशयो निर्मत्स्यतां नीतः** (= **निर्मत्स्यः कृतः**)

NOTES

रात्रावपि This very night. यस्यास्ति सर्वत्र गतिः who can go anywhere. कस्मात् Why. कापुरुष A coward. पितृपैतामहिक Ancestral. यथायुः-क्षयोऽस्ति If our life is to end e. i. if we are destined to die. तिष्ठति=जीवति। कृतप्रयत्नः For whom efforts are made, who is much cared for.

५ जरद्रवनाम्नो गृध्रस्य ।

[This passage is from Hitopadesha, a work similar to Panchatantra in almost all respects. This passage tells us of an old vulture who was deceived by a cat.]

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटे द्वैवदुर्विंपाकाद्वलितनखनयनो जरद्रवनामा गृध्रः प्रतिवसति । अथै कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाहारात्किञ्चिदुद्धृत्य ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदाचिद्विर्धकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान्भक्षयितुं तत्रागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयातैः कोलाहलः कृतः । तच्छुत्वा जरद्रवेनोक्तं कोऽयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह । हा हतोऽस्मि । यतः ।

तावद्यातु भेतव्यं यावद्यमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितम् ॥ १ ॥

अधुनास्य सञ्चिधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तद्वत्तु । तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि । इत्यालोच्योपसूत्याववीत् । आर्यत्वामभिवन्दे । गृध्रोऽवदत् कस्त्वम् । सोऽवदत् मार्जरोऽहम् । गृध्रो ब्रूते दूरमपसर । नो चेद्बन्तव्योऽसि मया । मार्जरोऽवदत् । श्रूयतां तावदस्तद्वचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः । यतः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद्दृष्ट्यते पूज्यते क्वचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽथवा भवेत् ॥ २ ॥

गृध्रो ब्रूते ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि । सोऽवदत् । अहमत्र गङ्गातीरे नित्य-
स्थायी ब्रह्मचारी चान्द्रायणवत्माचरंस्तिष्ठामि । यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय
इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाम्रे प्रस्तुवन्ति । अतो भवभ्यो विद्यावयो-
वृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्तश्चैतादशा धर्मज्ञा यन्मामतिर्थि
हन्तुमुद्यताः । गृध्रोऽवदत् । मार्जारो हि मांसरुचिः । पक्षिशावकाशात्र
निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि । तच्छ्रुत्वा मार्जारो भूमि स्पृष्ट्वा कणौ
स्पृशति । ब्रूते च । मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरगोणेदं दुष्करं वतं चान्द्रायण-
मध्यवसितम् । परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणामर्हिंसा परमो धर्मं
इत्यत्रैकमत्यम् । इत्येवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटे स्थितः ।

ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति ।
अथ येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकातैर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा
समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटराज्ञिःस्त्य बहिः पलायितः । पश्चात्य-
क्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तस्कोटे शावकास्थीनि प्राप्नानि । अनन्तरं
त ऊचुः । अनेतैव जरद्रवेनास्माकं शावका खादिताः । इति सर्वैः
पक्षिभिर्निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्रवः ॥ ३ ॥

—हितोपदेशे मित्रलाभः ।

EXERCISES

1 Use in sentences—उद्धृत्य । अथ कवाचित् । अक्षमः । विश्वासं उत्पद्
Causal. । तावत् । विश्वासभूमिः । अग्ने । मांसरुचिः । परस्परम् । दिनेषु गच्छत्सु ।

2 Dissolve and name the compounds—गलितनखनयमः । द्रुक्षवासिनः ।
विद्यावयोद्देश्यः । अज्ञातकुलशीलस्य । प्रत्यहम् ।

3 Name fully—उद्धृत्य । आयान्तम् । उत्पाद्य । हन्तस्यः । वध्यः । एताद्वाशः ।
विवदमानानाम् । विश्वास्य । जिज्ञासा । व्यापादितः ।

4 Decline—महत् । अहन् । अस्ति ।

5 Note दीर्घकार्णनामा मार्जारः—दीर्घकणो नाम मार्जारः । Note the uses
of नामन् at the end of a compound and नाम (ind.).

NOTES

उच्चृत्य Having taken out, sparing. विश्वासमुत्पाद (=विश्वास्य) Creating confidence in him (for me). व्यवहार Behaviour, character. एताहश So much. चान्द्रायण A vow in which the daily quantity of food, which consists of fifteen mouthfuls at the full moon, is diminished by one mouthful every day during the dark fortnight and increased in like manner during the bright fortnight. जिज्ञासा Enquiry, search.

६ पातिक्रत्य-प्रभावः

[*Mahā-Bhārata*, the greatest epic poem in Sanskrit, abounds in beautiful tales and episodes. *Nalopākhyānam* is one of these and has a strong hold on the minds of its readers. The story is told in a very simple language so that it is easily understood. We find here and there a few grammatical irregularities which, however, are due perhaps to the great antiquity of some parts of the great epic.]

Damayanti, gets up from sleep and finds herself alone in the forest; but she could never—not even for a moment—imagine that Nala had left her. After some time, however, the whole truth dawns upon her and she mourns not so much for her own sake as for the sake of her husband. While in this miserable condition she is swallowed by a boa but is delivered from him by a hunter who happened to be there at that time. But she finds that the hunter is enamoured of her beauty and suspecting his evil intention burns him on the strength of her chastity.]

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।

अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥

अपद्यमाना भर्तरं शोकदुःखसमन्विता ।

प्राक्षोशदुष्टैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २ ॥

हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्क जहासि माम् ।

हा हतार्दिम विनष्टार्दिम भीतार्दिम विजने वने ॥ ३ ॥

ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागासि ।
कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुसामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४ ॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥

शक्यसे ता गिराः सम्यक्त्वं मथि नरेश्वर ।
यास्तेषां लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥

नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्भ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७ ॥

पर्यासः परिहासोऽयमेतावान्युरुषर्भम् । **उत्तरकालय**
भीताहमतिदुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥ **उत्तरकालय कांगड़ी**

दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९ ॥

नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवङ्गतामिह ।
विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥

न शोध्याम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
कथं तु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥

कथं तु राजंस्तृष्णितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
सायाह्वै वृक्षमूलेषु मामपद्यन्भविष्यसि ॥ १२ ॥

ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीपेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३ ॥

मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतनि विद्धला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥

अतीव शोकसंतसा मुहुर्निःश्वस्य दुःखिता ।
उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥

यस्याभिशापाइःखातों दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य नौ दुःखाहुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥

अपापचेतसं पापो य एवं कृतवाङ्गलम् ।
 तस्माहुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥
 एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 हा हा राजश्रिति सुहुरितश्च धावति ॥ १८ ॥
 तां कन्दमानामत्यर्थं कुरीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुहुमुहुः ॥ १९ ॥
 सहसाम्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्तनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २० ॥
 सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१ ॥
 हा नाथ माभिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २२ ॥
 कथं भविष्यसि पुनर्मामनुसृत्य नैषध ।
 शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३ ॥
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिम्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूलं नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ २४ ॥
 ततः कश्चिन्मृगब्याधो विचरन्याहने वने ।
 आकन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५ ॥
 मुखतः पाट्यामास शख्येण निशितेन च ।
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २६ ॥
 भोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
 समाधास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २७ ॥
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाम्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्सवत्यसि भाविनि ॥ २८ ॥
 दमयन्ती तथानेन पृच्छयमाना विशापते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाच्चक्षेऽस्य भारत ॥ २९ ॥

तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३० ॥
 अरालपक्षमनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षणित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥ ३१ ॥
 तामेवं श्लक्षण्या वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तद्बुध्यत भाविनी ॥ ३२ ॥
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३३ ॥
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षीं तर्कयामास दीसामग्निशिखामिव ॥ ३४ ॥
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्ये काले शशापैनं हृषान्विता ॥ ३५ ॥
 यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रः परासुमृगजीवनः ॥ ३६ ॥
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध हृव दुमः ॥ ३७ ॥

—महाभारते नलोपाख्यानम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds:—चिजनम् । धर्मज्ञः । महाराजः । अपापचेताः । असुखजीविका । अभ्यासपरिवर्तनी । महाकायः । क्षुधान्वितः । अनघः । उरगः । आयतेक्षणा । क्षुजङ्गः । मृगशावाक्षी । यथाद्वृतम् । अर्धवस्त्रसंवीता । परासुः । व्यसुः ।

2 Name fully—अपह्यमाना । उत्सृष्टा । आवार्य । आश्वासयसि । भवितासि । उत्पत्तते । शोचिमि । अन्वेषमाणा । वाशतीम् । ग्रस्यमाना । परिम्लानस्य । नाशयिष्यति । पाठ्यामास । निश्चितेन । ईयिवान् । उपलभ्य ।

3 Note the uses of—संनिधौ । हृव् Causal. । अधिक । यथा-तथा । आ-+चक् ।

4 Study the formation of the Perfect forms in this passage. What are the two kinds of Perfect? How do you get the forms of the Perfect?

5 Note the following usages:—

- (a) शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मर्य नरेश्वर ।
- (b) किं मां न प्रतिभाषसे ।
- (c) कर्थ तु भवितास्येक इति त्वां त्रूप शोच्चिमि ।
- (d) (तां) लक्षणित्वा मृगध्याधः कामस्य वशमीयिवान् ।
- (e) अतीतवाक्यथे काले ।
- (f) उक्तमात्रे तु वच्चने स व्यसुः पपात ।

6 What grammatical irregularities do you notice in this passage ? Try to substitute the correct forms there.

NOTES

अचुद्यत Woke up. संत्रस्ता Frightened. अपद्यमाना=अपद्यम्ती । विजन=निर्जन । अचुवता Devoted. विशेषतः etc. Especially when others have offended you and not I. शक्यसे etc. It is possible for you to keep your word. नाकाले विहितो etc. It is not given to mortals to die before their time (else I would have gladly committed suicide). This is why your beloved (wife) lives even for a while after you have forsaken her. पर्याप्त Enough. परिहास Joke. शोच्चिमि=शोच्चामि । असुखजीविका A miserable life. मुख्यतः पाटयामास He tore his mouth open. विशस्य=हत्या । कामस्य वशमीयिवान् He was enamoured of her, he was overpowered by passion. (= कामार्तः अभवत्) । अचुद्यत She understood. प्र+धृष्ट To outrage the modesty of. अतीतवाक्यथे काले Only when words were of no avail, i. e. only as the last resort. व्यसुः पपात मेदिन्याः Fell dead on the ground.

७ सिंहपरिवर्धितस्य श्रृगालशिशोः

[This is an extract from Pañcha-tantra. A certain lion while hunting for food one day got a young fox. He brought him home and gave him to the lioness who fondly brought him up together with her two cubs. After a few days when they were old enough they saw an elephant. On seeing him the fox ran home while the other two cubs were about to spring on him. Coming home they told this to their father and laughed at the cowardice of their elder brother, as they called

him. At this the fox grew angry but the lioness then told him who he really was and advised him to run away which he did immediately.]

४२१

कस्मिंश्चिदुद्देष्ये सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ सिंहाद्युपुत्रद्रव्यमजजिनत् । सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान्व्यापाय सिंहै ददाति । अथान्यस्मिन्नहनि तेन किमपि नासादितम् । येन अमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः । अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बालकोऽयमित्यवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंहै जीवन्तमेव समर्पितवान् । ततः सिंहाभिहितम् । भो कान्त त्वयानीतं किञ्चिदस्माकं भोजनम् । सिंह आह । प्रिये मयाच्यैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित्सत्वं समासादितम् । स च मया बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो विशेषात्स्वजातीयश्च । उक्तं च—

खीविग्रालिङ्गिबालेषु प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् । ३१ ११

प्राणत्यागेऽपि संजाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ १ ॥

हृदानी त्वसेन भक्षयित्वा पृथ्ये कुरु । प्रभातैऽन्यतिकिञ्चिदुपार्जयिष्यामि । सा ग्राह । भोः कान्त त्वया बालकोऽयमिति विचिन्त्य न हतः । तत्कथमेनमहं स्वोदरार्थे विनाशयामि । उक्तं च—

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।

न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २ ॥ ३११

तन्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्येवमुक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिविशेषा एकाचारविचारा बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने अमञ्जरण्यगजः समायातः । तं दृष्टा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत् ता वत्तेन शृगालसुतेनाभिहितम् । अहो गजोऽयं युष्मकुलशश्वः । तज्जगन्तव्यमेतत्स्याभिमुखम् । एवमुक्त्वा स्वगृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठबालध्वं भज्ञाशिरसाहतां गतौ । अथवा साधिवदमुच्यते—

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं भग्नमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

तथा च ।

अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् । २१ ३८ ११
 शूरान्वीरान्कृतोत्साहान्वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४ ॥ (११) १६ ११

अथ तौ द्वावपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ उपेष्ठातृचेष्टितमूच्चतुः ।
 यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः । सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिता-
 धरपल्लवस्ताम्रलोचनस्थिरिखां भ्रूकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सेयन्पूरुषतरवचना-
 न्युवाच । ततः सिंहैकान्ते प्रबोधितोऽसौ । वत्स मैवं जल्प । भवदीयलघु-
 आतरावेतौ । अथासौ प्रभूतकोपाविष्टस्तामुवाच । किमहमेताभ्यां शौर्येण
 रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वा हीनो येन मासुपहसतः तन्मयावश्यमेतौ
 व्यापादनीया । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्त्यन्तर्विहस्य प्राह । वत्स
 त्वं शृगालीसुतः कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः । तद्यावदेतौ मम पुत्रौ
 शिशुत्वात्वां शृगालं न जानीतः तावद्दुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये
 भव । नो चेदाभ्यां हतो सूत्युपथं समेव्यसि । सोऽपि तच्छ्रुत्वा भयव्याकुल-
 मनाः स्वजात्या मिलितः ।

—पश्चतन्त्रे लघुप्रणाशम् ।

EXERCISES

1 Name and dissolve:—दृष्टपती । अरण्यगजः । अभिषुखम् । स्वोदरार्थं ।
 शुष्मकुलशाङ्कुः । महाबलः । पितरौ । त्रिशिखा । भयव्याकुलमनाः ।

2 Note the following usages:—

- (a) भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः ।
- (b) तं स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् ।
- (c) परस्परमङ्गातातिविशेषान्ते बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति ।
- (d) उपेष्ठान्वयवभङ्गाकिरत्साहतां गतौ ।
- (e) गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः ।
- (f) त्रिशिखां भ्रूकुटिं कृत्वा... ।
- (g) तन्मयावश्यमेतौ व्यापादनीयौ ।
- (h) स्वजातीयानां मध्ये भव ।
- (i) एताभ्यां हतो सूत्युपथं समेव्यसि ।

3 Note the uses of:—परित्यज्य । परस्परम् । यावत्...तावत् । यथा । येन ।
 हीन । मध्ये । नो चेत् ।

4 Name fully—अजीजनत् । अवधार्य । उपार्जयिष्यामि । निर्वाहयन्ति ।
अचतुः । प्रबोधितः । द्रुतरम् ।

5 Decline—अहन् । दम्पती । स्त्री । अन्य । तृतीय । त्रि । द्वि ।

6 How are ordinals formed ?

NOTES

दम्पती (*m. du.*) A couple. जाया च पतिः च=दम्पती, जम्पती or जायापती । अन्यस्मिक्षाहनि One day. भ्रमतोपि...गतः The sun set even while he was wandering. यस्मेन Somehow. दंडामध्यगतं कृत्वा Holding in his teeth. विशेषात् Particularly. लिङ्गिन्=संन्यासिन् । प्राणत्यागेपि संस्थिते Even on point of death. कृत्य Duty, good action (opp. अकृत्य). दूरतोपि विनष्टः=दूरतोपि पलायितः । त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा Knitting his brow, with a frown. प्रबोधितः Was advised. हीन Inferior. त्वां शृगालं न जानीतः They do not recognise you to be a jackal.

८ कर्कोटकानुग्रहः ।

[This is an extract from Nalopākhyānam. Nala, while on his way into the deep forest after he had abandoned Damayanti, saw a wild fire and heard some one calling out for help. He at once hastened to the spot and there he saw the serpent Karkoṭaka whom he lifted up and saved from fire. The latter, however, bit the former and changed him into a very ugly man. He then also gave him a pair of garments and explained his seeming ingratitude which, for Nala, was in fact a blessing in disguise.]

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
ददर्श दावं दद्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥
तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥
मा भैरिति नलश्लोकत्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥

स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजञ्जागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥
 मया प्रलब्धो देवर्षिनर्हरदः स महातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शस्त्राऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
 इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥
 तस्य शापाञ्ज शस्त्राऽस्मि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेश्यामि ते श्रेयञ्जातुर्महर्ति मां भवान् ॥ ७ ॥
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पञ्चगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूत्राऽनुष्टुपमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽव्रवीत् ॥ १० ॥
 पदानि गणयन्मच्छ स्वानि नषध कानिवित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥
 ततः संख्यातुमारब्धमदशहशमे पदे ।
 तस्य दृष्ट्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥
 स दृष्टा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १३ ॥
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयञ्जलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विशुर्जना इति ॥ १४ ॥
 यकृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवस्यति ॥ १५ ॥
 विषेण संबृतैर्गत्रैर्यावस्थां न विमोक्ष्यति ।
 तावस्त्रयि महाराज दुखं वै स निवस्यति ॥ १६ ॥

अनागा येन निकृतस्त्वमनहर्हे जनाधिप ।
 क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मार्थिभ्यश्च भविता मव्यसादाक्षराधिप ॥ १८ ॥
 राजान्विषानिमित्ता च त ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु च राजेन्द्र शशजयमवाप्यसि ॥ १९ ॥
 गच्छ राजाक्षितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २० ॥
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाक्षहृदयेन वै ।
 इक्षवाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २१ ॥
 भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
 समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ २२ ॥
 स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संसर्वत्व्यसदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २३ ॥
 अनेन वाससा छञ्चः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २४ ॥
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्तो राजसंत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥

—महाभारते नलोपाख्यानम्।

EXERCISES

1 Name fully (pointing out the irregularities if any)—
 दृष्ट्यन्तम् । शुभ्राव । (मा) भैः । दृदर्श । शयानं । विद्धि । त्रातुम् । बध्व । अदशत् ।
 अन्तरधीयत । निवस्त्याति । विमोक्ष्याति । असूययित्वा । वेद । दाता । (मा) कृथाः ।
 इच्छेथाः । निवासयेः । प्रददौ ।

2 Dissolve and name the compounds—विज्ञाम्पतिः । उण्यश्लोकः ।
 नागराजः । प्राजालिः । अङ्गुष्ठमात्रकः । उत्स्रुत्कामः । महाराज । अनागा । ब्रह्मार्थः ।
 पश्चगः । उपदेश्यामि ।

3 Note the uses of—अर्ह । The present partciples. । याप्त...ताप्तत्
 युज् । प्र+दा ।

4 How do you form ' the adverbs of frequency ' ?

NOTES

असकृत् More than once, repeatedly. नागराजान् irregular for नागराजम् । प्राञ्जलिर्भूत्वा Bowing, folding his hands (in supplication). विद्वि=पिदाक्कुरु । मन्त्रपरितेन=कुपितेन । स्थावरः An immoveable object. क्वचित्=कदाचित् । One day, some day. पदाद्विचलितुं पदम्. To move even a step. त्रातुमर्हति मां भवान् Please save me. अद्युगुमात्रक Of the size of the thumb. कृष्णवर्तमन् Fire. तस्य रूपमन्तरधीयत His form was changed, he was deformed. यस्कृते For whose sake, on whose account. शब्दत् Always. द्वय Skill. संस्मरत्यस्तदा सेऽहं Think of me then; you have only to think of me when etc. अन्तरधीयत Disappeared.

९ शुकनासकृता स्वपुत्रनिन्दा

[This is an extract from Bāṇa's Kādambarī.]

Tāśāpīda coming to know from Chandrāpīda of the renunciation of Vaishampāyana, severely blames Chandrāpīda. Shukanāśa, on hearing this, says that if there was anyone to blame it was not Chandrāpīda but rather Vaishampāyana himself.]

देव यदि चन्द्रमस्युष्मा दहने वा शीतलत्वमशुमालिनि वा तमस्तम-स्विन्यां वा दिवसो महोदन्वति वा शोषः क्षितेरधारणं वा शोषे परार्थानुद्धमो वा साधोरप्रियवचननिर्गमो वा सज्जनमुखात्संभाव्यते ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजपद्यकारिणो मालृपितृधातिनो मित्रद्वुहः कृतप्रस्य कर्मचाणडालस्य महापाताकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः । नद्यतःपरं परं कष्टतरं किंचिदपि पीडाकारणं यदुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यते इतरजेननापि । किं पुनर्गुरुर्जनेन । यो गुणी गुणैरेवावबोधनीयः । कस्यापरस्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः । अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य विलासवत्या देव्याश्राङ्कलालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग-हप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । स्वयमेवोत्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः सर्वदोषाश्रया महाब्याधयोऽन्तर्विषा महाब्याला विनाशहेतवो महोत्पाता भुजङ्गवृत्तयो महावाटिकावक्रचारिणो महाग्रहास्तमोमयाः प्रदोषा

मलिनात्मकाः कुलपांसवो निष्ठेहाः खला निर्लज्जाः क्षपणका निःसंज्ञाः पशवः । येषां शुद्धाणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय । श्रुतमालापाय नोपशमाय । पराक्रमः प्राणिनामुपधाताय नोपकारायोत्साहो धनार्जनाय न यशसे । स्थैर्य व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय । धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीदश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पज्जो यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पञ्चं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा । मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनं कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसन्तानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमहमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम् । सर्व एव ह्याक्षिसचेताः स्वहिताय परहिताय वा प्रवर्तते तस्य तु उनरस्मानेवं दुःखे स्थापयतो न स्वहितं न परहितमपि । किमनेनैवमात्मदुहा कृतमिति मतिरेव तावज्ञ बोधपदवीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं तस्य पापकर्मणो ग्रहो-पसृष्टस्य जन्म । इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्वाष्पां दृष्टिमुदवहत् । उद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटश्चिवान्तर्मन्युपूरेण निश्चसञ्जेवावतस्थे ।

—कादम्बरी

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—महोदन्वान् । युवराजः । मातुपितृघाती । शरीरसम्भवः । सर्वदोषाश्रयः । अन्तर्विषः ।

2 Note the usages—

- यदि चन्द्रमस्युमा संभाष्यते ततो युवराजेऽपि दोषः ।
- गुणेषु धर्तमानो दोषेषु सम्भाष्यत इतरजनेनापि ।
- तस्य चन्द्रापीडोऽपि एकं करोतु ।
- नोत्पञ्चं चेतसि । नाशङ्कितं मनसा । हृदये नापतितम् । बुद्धौ न संजातम् ।
- मतिरेव तावद्वोधपदवीं नावतरति ।
- सर्व एव इ अनाक्षिसचेताः स्वहिताय परहिताय वा प्रवर्तते ।

3 Write a note on the Bahu-vṛthi compound and its sub-varieties.

4 Compare Bahuvrīhi with Karmadhāraya.
 5 What do you know of Upapada compounds?
 6 What is a Prādi compound?

NOTES

अङ्गुष्ठालिन् The sun. तमस्त्वनी Night. उद्दन्वत् Ocean. क्षितेरधारण (The serpent Shesha is supposed to hold the earth on his hood.) अनास्त्रज्ञ A fool. कुतृष्ण Ungrateful. कुते *ind.* For the sake of. न ह्यतः पर्यु.....जनेनापि Nothing is more painful than the fact that one should be accused of following the path of vice, though following in fact, the path of righteousness, even by an ordinary person. निर्लज्जाः क्षपणकाः The shameless Jain monks. They are so called because they are naked *i. e.* विगस्त्वराः । निःसंज्ञाः पश्चातः Beasts devoid of intellect. पराभिसन्धान Deceiving others. आलाप Talking, prattling. *cf.* विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिप्रिदनापि । खलस्य सायोविंपरितमेतज्जनानाय दानाय च रक्षणाय । कुलपाण्डु A person of loose character, a bane to the family. चथाजातः A fool. नोत्पञ्चं चेतसि Did not occur to him. मतिरेव न वोधपद्वीमवतरति My intellect is unable to understand this. ग्रहोपसुष्ठः (= आविष्टः) Possessed by an evil spirit.

१० हनूमान् अशोकतलनिष्पण्णां सीतां पश्यति ।

[Rāmāyaṇa is the first classical poem written in Sanskrit. As the very name shows it the theme of the poem is the life of Rāma who is supposed to be an incarnation of God Vishṇu. The style of this epic poem is also, almost like that of the Māhabhārata, direct and simple.

Hanuman, wandering in search of Sītā, went to Lāṅkā and saw her seated under a tree in the Ashoka grove. Recognising her full well he presented himself before her and asked her whether she was really the wife of Rāma. On this Sītā began her story and told Hanuman in short how and why Rāma had to take to forest-life and how she was brought there by the treacherous Rāvaṇa. She ends her story with the mention of the time allowed to her by Rāvaṇa, after which period she was to die.]

सोऽवतीर्थं तु मात्तस्माद्विदुमप्रतिमात्तनः । ३ ३
 विनीतुवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ ३ ॥

तामग्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ।

शिरस्य अलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥

‘ का नु पश्चपलाशाक्षि क्षुष्टकौशेयवासिनि ।

हुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ ३ ॥

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्ववति शोकजम् ।

पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोद्कम् ॥ ४ ॥

सुराणामसुराणां च नागगन्धवरक्षसाम् ।

यक्षाणां किञ्चराणां च का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ।

वसुनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥

कि नु चन्द्रमसा हीना पतिता विद्युधालयात् ।

रोहिणी ज्योतिषो श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥

कोपाद्वा यदि वा मोहाद्वर्तारमसितेक्षणे ।

वसिष्ठं क्षेपयित्वा त्वं वासि कल्याण्यरूप्तती ॥ ८ ॥

को नु पुत्रः पिता आता भर्ता वा ते सुमध्यमे ।

अस्माणोकाद्युम्नं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥

व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये ।

भृहिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ १० ॥

राघवेन जनस्थानाद्वलात्ममथिता यदि ।

सीता त्वमसि भद्रं ते तन्माचक्षव प्रच्छतः ॥ ११ ॥

यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुषम् ।

तपसा चान्तिता वेषस्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १२ ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।

उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं दुमाश्रितम् ॥ १३ ॥

‘ पृथिव्यां राजसिहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।

स्तुषा दशरथस्याहं शशुसैन्यप्रणाशिनः ॥ १४ ॥

५१ दुहिता जनकस्याहं वदेहस्य महात्मनः ।
सीतेति नामा चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १५ ॥

५२ समा द्वादश तत्त्वाहं राघवस्य निवेदने ।
शुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १६ ॥

५३ तत्स्थयोदर्शे वर्षे राज्ये चेक्षवाकुनन्दनम् । २१
अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १७ ॥

५४ तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमवृत् ॥ १८ ॥

५५ ' न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिद्यते ॥ १९ ॥

५६ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । २२
तच्चेष्ट वितर्थं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २० ॥

५७ स राजा सत्यवापदेव्या वरदानमनुस्मरन् ।
मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः कूरमप्रियम् ॥ २१ ॥

५८ ततसं स्थुतिरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्नराज्यमयाचत ॥ २२ ॥

५९ स प्रितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् । २३
६० मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २३ ॥

६१ दद्याक्षं प्रतिगृहणीयात्सत्यं ब्रूयाक्षं चानृतम् ।
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥

६२ स विहायोत्तीर्णाणि महार्हाणि महायशाः ।
विसज्ज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २५ ॥

६३ साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । २६
नहि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २६ ॥

६४ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिमित्रनन्दनः । २७
पूर्वजस्यानुयात्रार्थं कुशचीररंलकृतः ॥ २७ ॥

ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढवताः ।

प्रविष्टाः स पुरा दृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ २८ ॥

वसतो दण्डकारण्ये तस्याहम्मितौजसः । २९

रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ २९ ॥

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।

अ५२ ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्यक्षयामि जीवितम् ॥ ३० ॥

—रामायणे सुन्दरकाण्डम्

EXERCISES

1. Name fully—अवतीर्य । विपर्कीणम् । कोपचित्वा । समा: । भुज्ञाना । अभिषेचयितुम् । संभ्रियमाणे । त्यक्ष्यामि । ज्येष्ठम् ।

2 Decline —गिरि । द्वादशन् । समा ।

3 Note the uses of—आ+चक्ष् । याच् । समा+दिक् । अग्रतस् । हीन । ऊर्ध्वम् ।

4 Dissolve and name—विद्वुमप्रतिमाननः । विद्विष्टकौशेयवासिनी । विद्वुधालयः । असितेक्षणा । द्वुमाश्रितः । राजसिंहः । प्रत्यहम् । गम्भीरदर्शनम् ।

5 What changes do द्वि, त्रि, and अष्टन् undergo? When? Give Sanskrit equivalents for all numerals (up to 100) having 2, 3 or 8 in the unit's place.

6 Note the usages:—

(a) विरस्यञ्जलिमाधाय सीतां सधुरया गिरा उवाच ।

(b) अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ।

(c) द्वुमस्य शाखामालस्य तिष्ठसि ।

(d) अस्माल्लोकादसुं लोके गतः ।

(e) तत्त्वेष्व वितर्थं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ।

(f) जनन्यै मां समादिशत् ।

(g) न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ।

NOTES

विद्वुमप्रतिमाननः: With a coral-like face, शाखामालस्य Leaning against the branch. शोकजं वारि Tears of grief. च in the sense of वा का त्वं भवसि To what class do you belong? विद्वुधालय Heaven. अस्माल्लोकादसुं लोके गतः: Gone from this world to that i. e. dead. श्यञ्जनानि Marks. अप्रतिमादुष्म् Uncommon among human beings, excellent.

तपसा अन्वितः वेषः Your apparel is fit for (practising) penance. द्रुमाभित् Sitting on a tree. सम्भ्रियमाणे When preparations were being made for etc. सत्यधर्मेद्यवर्धितः Who was strict in the observance of truthfulness. जनन्यै मां समाविशत् He left me to the care of (his) mother.

११ ' जाबालिराश्रमः '

[This is a very beautiful description of the hermitage of Jabali.—An extract from Kādambarī.]

अवलोक्य चाहमचिन्तयम् । अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरूत्तसकनकावदाता परिस्फुरन्ती सोदाभिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महाप्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । नित्य-मसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकल-भुवनतलवन्दितचरणानामनवरतपःक्षपितमलानां करतलामलकफलवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम् । किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिद-माश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठित-मवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वभी मुनयो यदहर्निशमेनमपरभिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृश्यः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या यास्य सततमतिप्रसन्ने करुणाजल-निस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्यं मुखकमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे । धरणितलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदार्तीं सप्तर्षिमण्डलनिवासा-भिमानमस्वरतलम् । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्त्रिनामयं चाग्रगीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महामना । निष्कर्षेव क्षितिरेतदवष्टम्भात् । एष प्रवाहः करुणारसस्य संतरणसेतुः संसार-सिन्धोराघारः क्षमाभसां परशुस्तुणालतागहनस्य सागरः संतोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्यास्तगिरिसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोर्नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य स्थिति-वंशो धर्मध्वजस्य तीर्थं सर्वविद्यावताराणां वडवानलो लोभार्णवस्य निकषोपलः शास्त्ररत्नानां दावानलो रागपलुवस्य महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य दिवसकरो मोहान्धकारस्यार्गलाबन्धो नरकद्वाराणां कुलभवनमाचाराणामायतनं

मङ्गलानामभूमिर्मदविकाराणां दर्शकः सत्पथानामुत्पत्तिः साधुताया नेमिरूत्सा-
हचक्रस्थाश्रयः सत्त्वस्य प्रतिपक्षः कलिकालस्य कोशस्तपसः सर्वा सत्यस्य
क्षेत्रमार्जवस्य प्रभवः पुण्यसंचयस्यादत्तावकाशो मत्सरस्यारातिर्विपत्तेरस्थानं
यरिभूतेरननुकूलोभिमानस्यासंमतो दैन्यस्यानायत्तो रोषस्यावशो विषयाणा-
मनभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः प्रसादादेवोपशान्तवैरमपगतमत्स्वरं
तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोध-
मुपशान्तात्मानस्तिर्यज्ञोपि तपोवनवसंतिसुखमनुभवन्ति । तथा ह्येष विकचो-
त्पलवनरचनानुकरिणमुत्पत्तचारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशब्दलमभिनव-
शाद्वलमिव विशति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य
मातरमजातकेसैरः केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः प्रक्षरत्कीरधारमापिद्विति
कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणालकलापाशाङ्किभिः शशिकरधवलं
सटाभारमामीलितलोचनो वहु मन्यते द्विरदकलभैरवाकृष्णमाणं मृगपतिः ।
इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेभ्यः स्नातेभ्यः फलानि ।
एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाज्जि मदजलपाननिश्चलानि
मधुकरकुलानि जातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं वहुना । फलमूलमृतो
वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोपि सनियमा इवालक्ष्यन्ते अस्य भगवतः । किं पुनः
सचेतनाः प्राणिनः ।

—कादम्बरी

EXERCISES

- 1 Note the uses of—किसुत । नूनम् । किं वहुना । किं पुनः ।
- 2 Decline—अग्नी । सखि । तिर्यच् । पथिन् ।
- 3 Dissolve and name the compounds—उत्तसकनकावद्वता । प्रथमोप-
गतस्य । पुण्यभाजः । अहर्निशम् । नलिनासनम् । अतिप्रसक्ते । सप्तर्षिमण्डलनिवासा-
भिमानम् । द्विसूर्यम् । तृष्णालतागहनम् । निकषोपलः । क्रोधमुजङ्गस्य । सत्पथानाम् ।
प्रतिपक्षः । अनभिमुखः । शशिकरधवलम् । जातदयाः । आमीलितलोचनः ।
- 4 What changes does the final member of a Bahuvrihi compound undergo? When is a क applied at the end?
- 5 Exemplify the different types of कर्मधारय compounds.
- 6 Note the derivations of—विद्य । सौदामिनी । वल्कलिनः । साधुता ।
तेजस्त्विन् ।
- 7 Distinguish कर्मधारय and द्विगु from वहुवीहि.

NOTES

अवदात Pure. प्रथमोपगत Who approaches (has approached) him for the first time. असहिष्णु Unbearable. प्रकृत्या By nature, naturally करतलामलकवत् etc. Who can see the whole world as clearly as an Āmalaka fruit placed on the palm of his hand. नामग्रहण Uttering the name. कमलयोनि: (=नलिनासन:) God Brahman. प्रायो महाभूतानामिष etc. Generally the lustre of the great elements is formidable. असद्ग्रह Bad ideas. निकषोपल Touch-stone. दावानल (=दवहुतशुज:) Forest conflagration. प्रतिपक्ष Enemy. अद्वाचावकाशो मत्सरस्य Above malice (Lit who never gives room in his mind to malice). असंमतो दैन्यस्य Not disposed to meanness (of spirit). चन्द्रक The eye in a peacock's tail. मृणाल-कलापाश्चिमिः Mistaking it for a cluster of lotus-stalks. आमीलितलोचनः With his eyes half-closed. बहु मन्यते Makes much of, takes delight in. कपिकुल A group of monkeys. मदान्ध Blinded by (being in) rut, infatuated. गण्डस्थलीभाषि Resorting to the temples. मधुकर-कुलानि Swarms of bees. फलमूलभृतः (1) Producing fruits and roots (वृक्षाः). (2) Subsisting on fruits and roots (सनियमाः तापसाः). वल्कलिनः (1) Having barks. (वृक्षाः) (1) Wearing bark-garments. (तापसाः) सनियमाः Observing certain vows. [This can be seen from the double sense conveyed by the two expressions above.]

१२ काककूर्ममृगाखूणाम् ।

[Kathā-sarit-Sāgara, a narrative poetical work, is composed by Somadeva who lived in the eleventh century under the patronage of king Anantadeva (1028-1080 A. D.). The work is based, as the author himself tells us, upon Brihat-Kathā and professes to be its summary. This latter work must date sometime before the Christian Era, in as much as it is referred to as a very great work by very old authors; and besides many of our Sanskrit plays and compositions like Hitopadesha have freely drawn upon it. It is no wonder then if we find in the Kathā-sarit-sāgara also the gist of a number of sanskrit works of even standard authors of early dates.]

This passage, which is taken from Kathā-sarit-sāgara, gives us in a nutshell the story of Mitralābha from Hitopadesha.]

अभूतक्षापि वनोद्देशे महाव्याल्मलिपादपः ।
 उवास लघुपातीति काकस्तत्र कृतालयः ॥ १ ॥
 स कदाचित्स्वनीडस्थो ददर्शात्र तरोरधः ।
 जालहस्तं सलगुडं रौद्रं पुरुषमागतम् ॥ २ ॥
 ततः स वीक्षते यावक्षाकस्तावद्वितय सः ।
 जालं भुवि विकीर्यात्र वीर्हीश्छङ्गोऽभवत्पुमान् ॥ ३ ॥
 तावच्च चित्रग्रीवाख्यः पारावतपतिर्ब्रमन् ।
 तत्राजगाम नभसा पारावतशतैर्वृतः ॥ ४ ॥
 स व्रीहिप्रकरं दृष्टा जालेऽत्राहारलिप्सया ।
 पतितः पाशनिकरैर्बद्धोऽभूत्सपरिच्छदः ॥ ५ ॥
 तदृष्टा चानुगान्सवांश्चित्रग्रीवो जगाद् सः ।
 गृहीत्वा चम्चुभिर्जालं खमुत्पतत वेगतः ॥ ६ ॥
 ततस्थेति ते जालमादायोत्पत्य वेगतः ।
 कपोता नभसा गन्तुं भीताः प्रारेभिरेष्विलाः ॥ ७ ॥
 सोऽप्युत्थायोर्धर्वदरिविश्वो लुभ्यकः मन्यवर्तत ।
 निर्भयोऽथ जगादैतांश्चित्रग्रीवोऽनुयायिनः ॥ ८ ॥
 मन्मिश्रस्य हिरण्यस्य मूषकस्यान्तिकं द्रुतम् ।
 ब्रजामः स इमान्पाशांश्चित्त्वास्मान्मोचयिष्यति ॥ ९ ॥
 इत्युक्त्वा सोऽनुगैः साकं गत्वा तैर्जालकर्षिभिः ।
 मूषकस्य बिलद्वारं प्राप्याकाशादवातरत् ॥ १० ॥
 भो भो हिरण्य निर्याहि चित्रग्रीवोऽहमागतः ।
 इत्याजुहाव तं तत्र मूषकं स कपोतराद् ॥ ११ ॥
 स श्रुत्वा द्वारमार्गेण दृष्टा तं चागतं तथा ।
 सुहृदं निर्ययावाख्यस्तस्माच्छतमुख्याद्विलात् ॥ १२ ॥
 उपेत्य पृष्ठा वृत्तान्तं संश्रमात्सोऽपि मूषकः ।
 पारावतपते: पाशान्सानुगस्याच्छन्तसुहृत् ॥ १३ ॥

छिङ्गपाशस्तमामन्त्र्य मूषकं वचनैः प्रियैः ।
 चित्रग्रीवः खमुत्पत्य ययौ सोऽनुचरैः सह ॥ १४ ॥
 अन्वागतः स काकोऽन्न लघुपाती विलोक्य तत् ।
 विलप्रविष्टं तद्द्वारमागत्योवाच मूषकम् ॥ १५ ॥
 लघुपातीति काकोऽहं दृष्टा त्वां मित्रवत्सलम् ।
 मित्रत्वाय वृणोमीदर्विपदुद्धरणक्षमम् ॥ १६ ॥
 तच्छुत्वाभ्यन्तराद्दृष्टा मूषकस्तं स वायसम् ।
 जगाद् गच्छ का मैत्री भक्ष्यभक्षकयोरिति ॥ १७ ॥
 ततः स वायसोऽवादीच्छान्तं भुक्ते मम त्वयि ।
 तृप्तिः क्षणं स्यान्मित्रे तु शश्जीवितरक्षणम् ॥ १८ ॥
 इत्याद्युक्त्वा सशपथं कृत्वाश्वासं च तेन सः ।
 निर्गतेनाकरोत्सर्वमाखुना सह वायसः ॥ १९ ॥
 स मांसपेशीरानैषीदाखुः शालिकृणानपि ।
 एकत्र सह मुखानौ तस्थतुस्ताखुभौ सुखम् ॥ २० ॥
 एकदा स च काकस्तं मित्रं मूषिकमब्रवीत् ।
 इतोऽविदूरे मित्रास्ति वनमध्यगता नदी ॥ २१ ॥
 तस्यां मन्थरको नाम कूर्मशास्ति सुहृन्मम ।
 त्रुदर्थं यामि तस्थानं सुप्रापामिषभोजनम् ॥ २२ ॥
 कृच्छ्राक्षाप्य इहाहारो नित्यं व्याधभयं च मे ।
 इत्युक्तवन्तं तं काकं मूषकोऽपि जगाद् सः ॥ २३ ॥
 सहैव तर्हि वस्त्यामो नय तत्रैव मामपि ।
 ममाप्यस्तीह निर्वेद्वो वक्ष्ये तत्रैव तं च ते ॥ २४ ॥
 इति वादिनमादाय चल्लवा तं स हिरण्यकम् ।
 नभसा लघुपाती तथयौ वननदीतटम् ॥ २५ ॥
 मिलित्वा सह कूर्मेण तत्र मन्थरकेण सः ।
 कृतातिथ्येन मित्रेण स तस्यौ मूषकान्वितः ॥ २६ ॥

कथान्तरे च कूर्माय तस्मै स्वागमकारणम् ।

हिरण्यसख्यवृत्तान्तयुक्तं काकः शशांस सः ॥ २७ ॥

ततः स कूर्मस्तं कृत्वा भिन्नं वायसस्तुतम् ।

देशनिर्वासनिर्वेदहेतुं पूर्वच्छ भूषकम् ॥ २८ ॥

ततो हिरण्यः स तयोरुभयोः काककूर्मयोः ।

शृण्वतोर्निजवृत्तान्तकथामेतामवर्णयत् ॥ २९ ॥

अहं महाबिले तत्र नगरासञ्चावर्तिनि ।

वसन्नराजकुलाद्धारमानीयास्थापयं निशि ॥ ३० ॥

दृश्यमानेन हारेण तेन जातौजसं च माम् ।

समर्थमक्षाहरणे भूषकाः पर्वतारयन् ॥ ३१ ॥

अग्रान्तरे च तत्रासीत्कश्चिदस्मद्द्विलानितके ।

परिव्राण्मठिकां कृत्वा नानाभिक्षाश्वत्तिकः ॥ ३२ ॥

स भुक्तुशेषं भिक्षाङ्गं नक्तं स्थौर्येति रुम तत् ।

भिक्षाभाण्डस्थमुलम्ब्य शङ्कौ प्रातर्जिघत्सया ॥ ३३ ॥

सुस्पस्यात्र च तस्याहं विलेनान्तः प्रविश्य तत् ।

दत्त्वोर्ध्वंसम्मुद्धो निःशेषमनैषं प्रतियामिनि ॥ ३४ ॥

कदाचित्तत्र तस्यागात्सुहृत्प्रवाजकोऽपरः ।

भुक्तोत्तरं समं तेन कथां रात्रौ स चाकरोत् ॥ ३५ ॥

तावज्जेतुं प्रवृत्तेऽसं मयि जर्जरकेण सः ।

प्रवाडवादयदृत्कर्णस्तद्वाण्डकं सुहुः ॥ ३६ ॥

कथामाञ्छिद्य किभिदं करोषीति च तेन सः ।

आगन्तुना परिव्राजा पृष्ठः प्रवाद् तमव्रवीत् ॥ ३७ ॥

इह मे भूषकः शश्रुहृष्टोऽयं सेदैव यः ।

अपि दरस्यमुलम्ब्य नयत्यज्ञभितो मम ॥ ३८ ॥

तं त्रासयामि चलयज्ञरेणाज्ञभाजनम् ।

इत्युक्तवन्तं प्रवाजं परिव्राद् सोऽपरोऽव्रवीत् ॥ ३९ ॥

३१६७॥

खनिन्नमस्ति चेत्तम्भे दीयतां यावदद्य वुः । ३१६८ २१
युक्त्या निवारयाम्येतं मूषकोत्थमुपद्रवम् ॥ ४० ॥ ३१६९ २१

३१६९॥

तच्छ्रुत्वा तच्चिवासी स प्रवाद् तस्मै खनिन्नकम् ।
ददावहं च चृच्छस्यस्तददृष्टा प्राविशं बिलम् ॥ ४१ ॥

ततस्तेन खनिन्नेण प्रवाडागन्तुकोऽथ सः ।

मस्तसंचारविलं वीक्ष्य प्रारेभे खनिन्नुं शठः ॥ ४२ ॥

क्रमाच्च तावदखनत्यलायनपरे मयि ।

यावत्तं प्राप तत्रस्थं हारं मे चान्यसंचयम् ॥ ४३ ॥

तेजसानेन तस्याभूदाखोस्तत्तादशं बलम् ।

इत्याह स्थानिनं तं च प्रवाजं मयि शृणुति ॥ ४४ ॥

नीत्वा च तन्मे सर्वस्वं हारं मूर्धिं निधाय च ।

आगन्तुस्थायिनौ हृष्टौ प्रवाजौ स्वपतः स्म तौ ॥ ४५ ॥

प्रसुसयोस्तथोस्तं च हर्तुं मां पुनरागतम् । ३१७ २२

६ ६५१ प्रबुध्याताढदृष्ट्या प्रवाद् स्थायी स मूर्धनि ॥ ४६ ॥

६. ६५१ तेनाहं व्रणितो दैवान्न मृतो विलमाविशम् ।

भूयश्च शक्तिर्नाभून्मे तदभाहरणपूर्वे ॥ ४७ ॥ तेन ३१७ २२

अथो हि यौवनं पुंसां तदभावश्च वार्धकम् । ३१७ २२

३१७ २२ तेनास्यौजो बलं रूपमुस्ताहश्चापि हीयते ॥ ४८ ॥ ३१७ २२

अथात्ममात्रभरणे यत्नवन्तमवेक्ष्य माम् ।

परित्यज्य गतः सर्वः स मूषकपरिच्छदः ॥ ४९ ॥

३१७ २२ अवृत्तिं प्रभुं भृत्या अपुष्पं भ्रमरास्तरुम् ।

३१७ २२ अजलं च सरो हंसा मुञ्चन्त्यपि चिरोषितम् ॥ ५० ॥

३१७ २२ इत्थं तत्र चिरोद्दिप्तः सुहृदं लघुपातिनम् । ३१७ २२

प्राप्यैतं कच्छपश्चेष्ट त्वत्पार्श्वमहागतः ॥ ५१ ॥

पुंवं हिरण्यकेनोक्ते कूर्मो मन्थरकोऽभ्यधात् ।

स्वमेव स्थानमेतत्ते तन्मा भिन्नाधृतिं कृथाः ॥ ५२ ॥

४३
मृगस्त्रोते त्रिष्ठा ॥ ५३ ॥ २१ ॥

{गुणिनो न विदेशोऽस्ति न संतुष्टस्य चासुखम् ।
२१ धीरस्य च विपक्षास्ति नासाध्यं व्यवसायिनः ॥ ५३ ॥

इति तस्मिन्वदत्थेव कूर्मे चित्राङ्गसंज्ञकः ।

दूरतो व्याधविशस्तो मृगस्तद्वनमाययौ ॥ ५४ ॥

तं दृष्ट्वा तस्य दृष्ट्वा च पश्चाद्व्याधमनागतम् ।

आश्वासितेन तेनापि सख्यं कूर्माङ्गयो व्यधुः ॥ ५५ ॥ ३२

न्यवसंस्ते ततस्तत्र काकर्क्ममृगाख्वावः ॥ ३२

परस्परोपचारेण सुखिताः सुहृदः समम् ॥ ५६ ॥

एकदा क्रापि चित्राङ्गं चिरायातं तमीक्षितुम् । ३३

आरुह्य तरुमैक्षिष्ठ लघुपाती स तद्वनम् ॥ ५७ ॥ २१

ददर्श च नदीतीरे कालपाशेन संयतम् ।

चित्राङ्गमवरुह्यैतदवदच्चाखुकूर्मयोः ॥ ५८ ॥

ततः संमन्य चञ्चल्लो तं गृहीत्वाखु हिरण्यकम् ।

चित्राङ्गस्यान्तिकं तस्य लघुपाती निनाय सः ॥ ५९ ॥

हिरण्यकश्च तं बन्धविधुरं मूषको मृगम् ।

क्षणादमुञ्चदाश्वास्य दशनचिछपाशकम् ॥ ६० ॥

तावन्मन्थरकोऽभ्येत्य नदीमध्येन कच्छुपः ।

आरुरोह तर्तु तेषां निकटं स सुहृदियिः ॥ ६१ ॥ ३४

तत्क्षणं स कुतोप्येत्य लुब्धकः पाशदायकः ।

विद्वुतेषु मृगाद्येषु लुब्धवा तं कूर्ममग्रहीत् ॥ ६२ ॥

क्षिप्त्वा च जालकान्तस्तं यावच्छ्रमृगाकुलः ।

स याति तावद्दृष्ट्वैतहीर्घद्विवाखुवाक्यतः ॥ ६३ ॥

मृगो गत्वा ततो दूरे पतित्वासीन्मृतो यथा ।

काकस्तु मूर्धि तस्यासीच्चक्षुषी पाटुयन्निव ॥ ६४ ॥ ३५

तदृष्ट्वा स गृहीतं तं व्याधो मत्वा मृगं मृतम् ।

गन्तुं प्रवबृते नद्यास्तटे कूर्मं निधाय तम् ॥ ६५ ॥

यातं दृष्ट्वा तमभ्येत्य मूषकस्त्वय जालिकाम् ।
कूर्मस्य सोऽच्छिनत्तेन मुक्तो नद्यां पपात सः ॥ ६६ ॥

मृगोऽपि निकटीभूतं व्याधं वीक्ष्य विकृच्छपम् । ६७ ॥
उत्थाय स पलाय्यागात्काकोऽप्यारूढवांतस्म् ॥ ६७ ॥

एत्य व्याधोऽत्र कूर्मं तं बन्धच्छेदपलायितम् । ६८ ॥
अप्राप्योभयविभ्रष्टो दैवं शोचन्नगादगृहम् ॥ ६८ ॥

ततो मिलन्ति सैकत्र हृष्टाः कूर्मादयोऽत्र ते ।

अन्योन्यप्रीतिसुखिताः काककूर्माखवोऽवसन् ॥ ६९ ॥

—कथासरित्सागरः ।

EXERCISES

- 1 Decline—युम्मि । राज् । अपर । परिवार् । प्रवार् । उभा ।
- 2 Note the uses of—अधः । यावत् । तावत् । अन्तिकम् । वृ ।
- 3 Name fully—अधूत् । वित्त्य । विकीर्य । भ्रमन् । लिप्सया । विश्वः ।
आञ्जुहाप । अच्छिनत् । अनैवीत् । वस्त्यामः । भुञ्जानौ । वदये । निष्ठस्त्या ।
अभ्यधात् । मा कृथाः । व्यधुः । ऐक्षिष्ठ । निकटीभूतम् । पलाय्य ।
- 4 Dissolve and name the compounds—शालमलिपादपः । जालहस्तम् ।
सलगुहम् । ऊर्ध्वद्वक् । जालकर्षिभिः । निष्ठवस्तलम् । सुप्रापामिषभोजनम् ।
नानाभिक्षाज्ञवृत्तिकः । भुक्तज्ञेषम् । प्रतियामिनि । जालकान्तः । विकृच्छपम् ।

NOTES

कृतालयः Who had made his home, who had built his nest.
छुट्टोऽभवत् He hid himself लिप्सा Desire to obtain. परिच्छद् Retinue, followers. खं Sky. ऊर्ध्वद्वक् Casting his eye up, looking up. मोच्यविद्यति He will set us free. साकं=सह । निर्याहि Come out. आमङ्गय Bidding farewell. अन्वागत् Who had followed. त्वा निष्ठस्त्या वृणोमि I wish to make friendship with you. का मैत्री What friendship can there be? आनैवीत्=आनयत् । तस्थतु: सुखम् They lived happily. इतोऽविवृते Not far from here. निर्वेद Sorrow. कथान्तरे In the course of conversation. युक्त Together with. परिवार् A recluse. शङ्कु A peg. भुक्तोत्तरं After dinner. ज्ञासयामि I am scaring away. विरोधितम् Though they have stayed there for a long time. (lit. which was inhabited by them for a long period). स्वमेव इथानेमत्तसे This is your own house. व्यधुः Made. ऐक्षिष्ठ Saw. उभयविभ्रष्ट Losing both. अगात् Went.

१३ सोमदेवकथितः कस्यचिद्वालकस्य वृत्तान्तः । १५

[This is an extract from Dañdin's Dashakumārcharitam. Here we find Somadeva giving an account of how and when he found the young child whom he is leaving to the care of the king.]

कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कंचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत । देव रामतीर्थे खात्वा प्रत्यगच्छता मया काननावनौ वनितया कथापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि । स्थविरे का त्वम् । एतस्मिष्टवीमध्ये बालकमुद्ग्रहन्ती किमर्थमायासेन अभ्रसीति । बुद्ध्याप्यभाषि । मुनिवर कालयवननाङ्गि द्वीपे कालगुसो नाम धनाद्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तत्सन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्धवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रान्तभ्रूवलयो मनोहरी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदा शशुरेण संमानितोऽभूत । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्धवः कथंचिच्छुश्रुतमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहणमारुद्धा पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्पोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्ग्रहन्ती फलकमेकमधिरुद्धदेवगत्या तीरभूषितमगमम् । सुहृजनपरिवृतो रत्नोद्धवस्तत्र निमझो वा केनोपायेन तीरमणमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिष्टवीमध्येऽय सुतमसूत । प्रेसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतलेतस्तले निवसति । विजेन वने स्थातुमशक्यतस्म जनपदगामिनं मार्गमन्वेषु सुयुक्त्या मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानायीति । तस्मिष्टवे क्षणे वन्यो वारणः कश्चिद्दृश्यत । तें विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्रादवत् । अहं समीपलतागुलमके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतिं बालकं पलुवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन इटिति वियति समुत्पाद्यमानो बालको न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया स चोक्ततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित्प्रकफलं बुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत । सोऽपि मर्कटः कथिदगात् । बालकेन सत्वसपद्धतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा करिणं निहत्य कुशचिदगामि । लतागृहाङ्गिर्ग-

तोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालंकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्या-
विलोक्यैनमानीयं गुरवे निवेद्य तश्चिदेशेन भवच्छिकटमानीतवानसीति ।
सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्र्यं विभ्राणो राजा रत्नोद्भवः
कथमभवदिति चिन्तयस्तत्त्वान्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्यायाय ।
सुश्रुताय विषादसंतोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् । २०। १८।

—दशकुमारस्त्ररितम् ।

EXERCISES

- 1 Dissolve and name the compounds—काननावनौ । उज्ज्वलाकारम् ।
सादरम् । दुनिवरः । भान्तभूवलयः । द्वीपम् । सोदरविलोकनकुरुहलेन । विचेतना ।
प्रच्छायक्षीतले । फलेतरतया । सकलक्षेशसहेन । अननीशहात् । पुष्पोद्भवनामधेयम् ।
- 2 Write a note on Prädi and Upapada compounds.
- 3 Name fully—अभाणि । अभाषि । भ्रमासि । अभिप्रतस्थे । अमज्जत् ।
अगमम् । निमग्नः । आनायि । निपात्य । आददति । समुत्पात्यमानः । अभूत् । अगात् ।
अभावि । अवतार्य । आनीतवान् । विभ्राणः । समर्पितवान् ।
- 4 Note the uses of प्रभृति । पुरः । कथंचित् । सम्+क्रः Causal ।

NOTES

प्रत्यागच्छता मया On my way back. भ्रान्तभूवलय Who had travelled the whole (circle) globe of the earth. व्यवहारिन् A trader. धात्रीभावेन कलिपता Appointed as an ayah to etc. दैवगत्या Fortunately. जनपद-गामिनं मार्गं etc. Intending to look for a path leading to the (inhabited parts of the) country. निपात्य Throwing, dropping. परीक्षमाणः Observing. चिरायुष्मत्या Being destined to live long. पक्फलशुद्धश्चा Mistaking it for a ripe fruit. फलेतरतया (finding it to be) something different from a fruit. i. e. seeing that it was not a fruit. अवतार्य Taking down. वनान्तरे In the forest. अनुकूलदैवाभावः Misfortune.

१४ आत्मघातिनां ब्राह्मणपुत्राणाम्

[This is an extract from Kathā-sarit-sāgara. This passage contains the well-known story of the four Brahmin lads who revived a lion to test their learning and were themselves devoured by him.]

बभूव पूर्वं कुसुमपुराख्यनगरेश्वरः ।
 पृथ्वीतलेऽस्मिन्धरणीवराहो नाम भूपतिः ॥ १ ॥
 तस्य ब्राह्मणभूयिष्ठे राष्ट्रे ब्रह्मस्थलाभिधः ।
 अग्रहारोऽभवत्तत्र विष्णुस्वामीत्यभूद्विजः ॥ २ ॥
 तस्यानुरूपा भार्याभूद्यथा स्वाहा हविर्मुजः ।
 तस्यां च तस्य चत्वारः क्रमादुत्पेदिरे सुताः ॥ ३ ॥
 अधीतवेदेषुकान्तशैशवेषु च तेषु सः ।
 विष्णुस्वामी दिवं प्रायाद्यर्ययानुगतस्तथा ॥ ४ ॥
 ततस्ते तत्र तत्पुत्राः सर्वेऽप्यानाय दुःस्थिताः ।
 गोत्रजैर्हतसर्वस्वा मन्त्रयांचकिरे भिथः ॥ ५ ॥
 नास्तीह गतिरसाकं तद्भजामो वयं न किम् ।
 इतो मातामहगृहं प्रामं यज्ञस्थलाभिधम् ॥ ६ ॥
 एतदेव विनिश्चित्य ग्रस्थिता भैश्यभोजनाः ।
 मातामहगृहं प्रापुस्तेऽथ तद्भुभिर्दिनैः ॥ ७ ॥
 तत्र मातामहाभावान्मातुलैर्दत्तसंश्रयाः ।
 भुजानास्तद्गृहे तस्थुः स्वाध्यायाभ्यासतत्पराः ॥ ८ ॥
 कालक्रमाच्च तेषां ते मातुलानामकिञ्चनाः ।
 अवज्ञापात्रतां जरमुभोजनाच्छादनादिषु ॥ ९ ॥
 ततः स्वजनसंस्फूर्जादवमानहतात्मनाम् ।
 तेषां रहः सचिन्तानां ज्येष्ठो आताव्रीदिदम् ॥ १० ॥
 भो आतरः किं क्रियते सर्वमाचेष्टते विधिः ।
 न शक्यं पुहषस्येह क्रचिल्किञ्चित्कदाचन ॥ ११ ॥
 अहं हुद्देगतो आम्यन्प्राप्तोऽय पितृकानने ।
 विपञ्चस्थितमद्राक्षं त्रस्ताङ्गं पुरुषं भुवि ॥ १२ ॥
 अचिन्तयं च हृष्ट्वा तमहं तां स्पृहयन्नातिम् ।
 धन्योऽयमेवं विश्रान्तो दुःखभारं विमुच्य यः ॥ १३ ॥

इति संचिन्त्य तत्कालं कृत्वा मरणनिश्चयम् ।
 वृक्षाग्रसङ्किना पाशेनात्मानमुदलम्बयम् ॥ १४ ॥
 यावच्च मे विसंज्ञस्य तदा निर्यान्ति नासवः ।
 तावत् श्रुटिपाशोऽत्र पतितोऽस्मि महीतले ॥ १५ ॥
 लब्धसंज्ञश्च केनापि पुंसा क्षिप्रं कृपालुना ।
 आश्वास्यमानमात्मानमपश्यं पटमारुतैः ॥ १६ ॥
 सखे कथय विद्वानप्येवं कं प्रति खिद्यसे ।
 सुखं हि सुकृतादूदुःखं दुष्कृतादेति नान्यतः ॥ १७ ॥
 दुःखाद्यदि तवोद्भेदः सुकृतं तत्समाचर ।
 कथं तु नारकं दुःखमात्मगोन वाञ्छसि ॥ १८ ॥
 इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स च क्वापि गतः पुमान् ।
 अहं चेहागतस्त्यक्त्वा तादृशं मरणोद्यमम् ॥ १९ ॥
 तदेवं नेच्छति विधौ न मर्तुमपि लभ्यते ।
 इदानीं च तनुं तीर्थे तपसा दाहयाम्यहम् ॥ २० ॥
 येन निर्धनतादुःखभागी न स्यामहं पुनः ।
 इत्युक्तवन्तं ज्येष्ठं तं कनिष्ठा आतरोऽब्रवन् ॥ २१ ॥
 अर्थैर्विना कथं प्राज्ञोऽप्यार्थं दुःखेन बाध्यसे ।
 किं न वेत्सि यदर्थानां शरदभ्रचला गतिः ॥ २२ ॥
 आहृत्य रक्ष्यमाणापि यत्नेनान्तविरागिणी ।
 असन्मैत्री च वेश्या च श्रीश्च कस्य कदा स्थिरा ॥ २३ ॥
 तदुद्योगेन स गुणः कोऽप्युपाजर्यो मनस्त्विना ।
 आनीयन्ते हठाङ्गज्ञा येनार्थहरिणा मुहुः ॥ २४ ॥
 इत्युक्तो आतुभिर्धैर्यं क्षणाज्ज्येष्ठोऽवलम्ब्य सः ।
 उवाच को गुणस्ताद्यर्जनीयो भवेदिति ॥ २५ ॥
 ततो विचिन्त्य सर्वे ते वदन्ति स्म परस्परम् ।
 विचित्य पृथ्वीं विशानं किञ्चिच्छिक्षामहे वयम् ॥ २६ ॥

याति काले च मिलितास्ते संकेतनिकेतने ।
 किं केन शिक्षितमिति भ्रातरोऽन्योन्यमब्रुवन् ॥ २७ ॥
 अथात्रैकोऽब्रवीदीद्विविज्ञानं शिक्षितं मया ।
 येनास्थिशकलं प्राप्य ग्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ २८ ॥
 उत्पादयाम्यहं तस्मिन्मांसं तदुचितं क्षणात् ।
 एतत्तस्य वचः श्रुत्वा द्वितीयस्तेष्वभाषत ॥ २९ ॥
 अहं तत्रैव संजातमांसेऽस्थिशकले किल ।
 जाने जनयितुं लोमत्वचं तत्प्राणिसंभवि ॥ ३० ॥
 ततस्तृतीयोऽप्यवदज्ञाने तत्रैव चास्थन्यहम् ।
 तत्प्राण्यवयवान्स्पदुं जातत्वङ्मांसलोमनि ॥ ३१ ॥
 चर्तुर्थश्च ततोऽवादीदुत्पन्नावयवाकृतिम् ।
 तमेव ग्राणिनं प्राणीर्युक्तं कर्तुमवैम्यहम् ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा मिथः स्वस्वविज्ञानप्रथनाय ते ।
 चत्वारोऽप्यस्थिखण्डाय प्रययुर्भातरोऽटवीम् ॥ ३३ ॥
 तत्र सिंहस्य ते ग्रामुरस्थिखण्डं विधेर्वशात् ।
 अविज्ञातविशेषाश्च गृह्णन्ति स्म तथैव तत् ॥ ३४ ॥
 एकश्च तत्समुचितैस्ततो मांसैरयोजयत् ।
 द्वितीयोऽजनयत्तस्य तद्वच्वलोमसंहतीः ॥ ३५ ॥
 तृतीयश्चाखिलैरक्षेत्स्तथोग्यैस्तदपूरयत् ।
 चतुर्थश्च ददौ तस्य सिंहीभूतस्य जीवितम् ॥ ३६ ॥
 उदतिष्ठदथोद्भूतसटाभारोऽतिभैरवः ।
 स दंष्ट्रासंकटमुखः सिंहः खरनखाङ्गुशः ॥ ३७ ॥
 धावित्वा च स्वनिर्मातुंस्तानेव चतुरोऽपि सः ।
 अवधीस्त्वेसरी तृप्तो विवेश च वनं ततः ॥ ३८ ॥
 एवं ते सिंहनिर्माणदोषाश्चाष्टा द्विजातयः ।
 दुष्टं हि जन्मसुखाप्य कस्यात्मनि सुखं भवेत् ॥ ३९ ॥

—कथासरित्सागरः ।

EXERCISES

- 1 Name fully—अभूत् । चत्वारः । भास्यन् । आश्वास्यमानम् । सखे । उपार्ज्यः । अवैमि । अजनयत् । अवधीत् । प्रापुः । सिंहीभूतस्य ।
- 2 Decline—सखि । प्रथम् । द्वितीय । तृतीय । चतुर्थ ।
- 3 Dissolve and name the compounds.—
ब्राह्मणभूयिष्ठे । द्विजः । अतिक्रान्तशैशवेषु । विसज्जस्य । शरदभ्रचला । अर्थ-हरिणाः । लोमत्वचम् ।
- 4 Write a note on the formation of ordinals.
- 5 Note the expressions—दिवं प्रायात् । नास्तीह गतिरस्माकम् । काल-क्रमात् । अवज्ञापात्रतां जग्मुः । पाशेनात्मानसुदलम्बयम् । नेच्छति विधौ ।
- अर्थाना शरदभ्रचला गाति ।

NOTES

ब्राह्मणभूयिष्ठे Mostly inhabited by Brahmins. दिवं प्रायात् Died. कालक्रमात् In the course of time. अवज्ञापात्रताम् जग्मुः = अवज्ञापात्रं बध्युः । सर्वमाचेष्टते विधिः cf. प्रभवति भगवान् विधिः । पितृकानेन=इमशान । सङ्क्रिन् Hanging down from. धैर्यमवलम्बय Taking courage. संकेतनिकेतने मिलिताः When they came together at the appointed place. उत्थाप्य Having raised i. e. revived.

१५ दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्

[This is an extract from the Mṛīchhakaṭīka, the only known work of Śūdraka, a poet king, who must have lived in the first century A. D. His skill as a dramatist is almost unparalleled. Mṛīchhakaṭīkam is written in a style which, though not as polished as that of Kālidāsa, is not bombastic. The dramatist seems not to care so much for the language as for the plot. So far as denouement is concerned this play is said to be the happiest of all the dramas in Sanskrit.

Charudatta in this conversation gives his reasons as to why he prefers death to poverty.]

चारुदत्तः । [उर्ध्मवलोक्य सनिवेदं निःश्वस्य] २०१ । ३ । २५१॥
यासां बलिः सपुत्रि मदगृहदैहलीनां श्रावणाः । २०२ । ३ । २५२॥
हंसैश्च सारसगणैः विलुप्सर्पतः । २०३ । ३ । २५३॥

तास्वेव संप्रति विरुद्धतृणाङ्कुरासु

बीजाज्ञलिः पतति कीटसुखावूलीढः ॥ १ ॥ २ ॥

[इति मन्दं मन्दं परिकम्प्योपविष्टः] ।

विदूषकः । एष आर्यचारुदत्तः । तद् यावत्सांप्रतमुपसर्पमि । [उपमूल्य] ॥
स्वस्ति भवते । वर्धतां भवान् ।

चारु० । अये सर्वकालभित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे स्वागतम् । आत्यताम् ।

विदू० । यद् भवानाज्ञापयति । भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन
जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य
स्वया उपनेतव्य इति । [समर्पयति]

चारु० । [गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः] ।

विदू० । भो इदं किं चिन्त्यते ।

चारु० । वयस्य

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात् यो यासि नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ २ ॥

विदू० । भो वयस्य मरणाद्वारिद्वाद्वा कतरते रोचते ।

चारु० । वयस्य

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्रम् ।

अल्पक्षेत्रं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ३ ॥

विदू० । भो वयस्य अलं संतापितेन । प्रणयिजनसंकाभितविभवस्य
सुरजनपीतशेषस्य प्रतीतपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।

चारु० । वयस्य न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य

एतत् मां दहति यद् गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यिथयः परिवर्जयन्ति ।

संशुष्कसान्द्रभद्रलेखभिव अमन्तः

कालात्यये मैषुकरोः करिणः कपोलम् ॥ ४ ॥ ६१४१

विदू० । भो वयस्य एते खलु दास्याः पुन्ना अर्थकल्यवर्ती वरटभीता इव ।
गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।

चाह० । वयस्य

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
 भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
 एततु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
 यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ ५ ॥

अपि च

८१४८ दारिद्र्याद् हितमेति हीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
 निस्तेजाः परिभूयते परिभवाज्ञिवेदमापथते
 निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुध्या परित्यज्यते
 निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ ६ ॥

विदू० । भो वयस्य तमेव अर्थकल्यवर्तं स्मृत्वा अलं संतापितेन ।

चाह० । वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं

८२४९२ ऊगुप्ता भित्राणां स्वजनपरविद्वेषकरणम् ।
 वनं गन्तुं बुद्धिभवति च कलात्परिभवो ८२५०
 हृदिस्थः शोकाभिन्नं च दहति संतापयति च ॥ ७ ॥

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ त्वमपि चतुर्व्यथे मातृभ्यो
 बलिमुपहर ।

विदू० । न गमिष्यामि ।

चाह० । किमर्थम् ।

विदू० । यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति । तत्को गुणो
 देवेष्वर्चितेषु ।

चाह० । वयस्य मा मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः ।

तपसा मनसा वारिभः पूजिता बलिकर्मभिः ।

तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ॥ ८ ॥

तद्वच्छ भातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदू० । भो न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्बाह्यणस्य
 सर्वमेव विपरीतं परिणमति आदर्शगतेवच्छाया वामतो दक्षिणतो

वामा । अन्यच्च एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटाश्च
राजवल्लभाः संचरन्ति । तस्मान्मण्डूकलुभ्येव कालसर्पस्य मूषिक इव
अभिमुखापतितो वध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि ।

चाह० । भवतु तिष्ठ तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

—मृच्छकटिके प्रथमोऽङ्कः ।

EXERCISES

- 1 Name fully :—कतरत् । अधिकतरम् । शिथिलीभवन्ति । निर्विण्णः ।
शुगुप्ताः । परिवर्जयन्ति ।
- 2 Note the uses of—भवत् । असु + प्र + एष् । उप + नी । इच् । अलम् । प्रति ।
उप + हृ । किंद ।
- 3 Dissolve and name the compounds :—विलुप्तपूर्वः । अनन्तकम् ।
प्रणियजनसङ्क्रामिताविभवः । निस्तेजाः । स्वजनजनविद्वेषकरणम् । चतुष्पथम् ।
राजमार्गः । अभिमुखापतितः ।
- 4 Note the following usages :—
 - (a) स्वास्ति भवते । वर्धतां भवान् ।
सखे स्वागतम् । आस्यताम् ।
यद् भवानाज्ञापयति ।
 - (b) अल्पक्लेशं मरणं दारिग्रमनन्तकं दुःखम् ।
 - (c) म म अर्थान्प्रति दैन्यम् ।
 - (d) भाग्यक्लेशं हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
 - (e) समेवार्थकलयवर्ते स्मृत्वा अलं सन्तापितेन ।
 - (f) एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति । तत्को गुणो
देवेष्वर्चितेषु ।
 - (g) त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि ।
 - (h) भवतु तिष्ठ तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

NOTES

This passage is a good specimen of a dialogue in Sanskrit. Note the greeting sentences that begin the dialogue. देहली The threshold. (=द्वारपीण्डी). प्रावारक An upper garment. (=उत्तरीयम्). सुखं हि दुःखान्यक्षय शोभते । Cf. यदेवोपनर्तं दुःखात्पुर्वं तद्वस्तवतरम् । शोभते Becomes agreeable. (=रसवत्तरं भवति) । दारिग्रान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते This is rather irregular. The correct form of the sentence would be—दारिग्रमरणयोर्मम मरणं (खलु) रोचते न दारिग्रम् । एते खलु.....गच्छन्ति Like

cowboys in the wood, who are afraid of wasps, these riches—this wretched pelf—resort only to places where they are not consumed (bitten or stung). The idea is that miserly persons are generally rich while generous persons are found to be poor. भाग्यक्रमण हि धनानि भवन्ति यान्ति । Cf. नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिकमेण । नित्य Obligatory (opp. नैमित्तिक). निधनता=द्वाराद्यम् । किं विचारिते: What is the use of discussing this matter ?

१६ राजधर्मः

Manu-smriti or Mānava-dharma-shāstra is one of the oldest and very authentic works on all points so far Hinduism is concerned. It is said to be a work of the fourth century B. C. or thereabouts. Its style is comparable to that of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa in its simplicity, lucidity and directness.

This passage gives us the duties of a king according to Manu. A king is said to be created with the best portions of all the gods and as such has a special power. He is to lay down the law and inflict punishment on those who violate the law. But the last verse clearly shows that even the king himself is subject to the law thus enacted, the violation of which is sure to bring destruction on the king as well as his relatives.]

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नपः । १ ॥
 संभवश्च तथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥ ५५
 आहं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
 हन्द्रानिलयमार्कणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवैष्णवं चक्षुंषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥
 सोऽप्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराद् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
 एकमेव दहत्याभिनरं दुरुपसर्पिणम् । ८२१२१२१८ ५५१०१ ५१८ ५१
 कुलं दहति राजाभिः सपशुद्ध्यसंचयम् ॥ ९ ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥
 यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥
 तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याञ्च विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥ ८२१२१२१८
 तस्माद्दर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः । ८२१२१८
 अनिष्टं चार्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
 अहृतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥ ८२१२१८
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ८२१२१३२१८
 भयाद्वोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्ति चलन्ति च ॥ १५ ॥
 तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
 यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥ ५५१०१
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डं पुवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुसेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बृंधाः ॥ १८ ॥

२२ ३० समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । २१७३ १३
असुमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

थिदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेनैवतन्द्रितः । २२ २३-१४
तुले मस्त्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ २० ॥

अथात्काकः पुरोडाशं इवावलिष्याद्विस्थथा । २२ २३-१५
स्वाम्यं च न स्यात्कसिंश्रित्यवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥ २४ २५

सुद्रो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिनरः । २२ २५-१६
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्गोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षासि पतगोरगः । २५-१७ २६
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

दुध्येयुः सर्ववर्णाश्च मिथ्येन रक्षासेततः । २६

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥ २८-१

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्ररति पापहा ।

प्रजासत्त्र न मुहूर्न्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।

१२१.११८ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकेविदम् ॥ २६ ॥ २८-१०.२

२८-११४ त राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते । २८-१२.१३-१०
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥ २८-१३.१०

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः । २८-१३.११
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

—मानवर्धमशाश्वे सप्तमोऽध्यायः ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—यथादृतः । यथाविधि । अराजके । धूमिपः । राजाश्चिः । पापहा । समीक्ष्यकारिणम् । सबान्धवम् ।

2 Decline—अरी । श्वन् । पापहन् ।

NOTES

यथादृतो भवेद्यत्पः How a king should act. संभव Origin. आहुं संस्कारं प्राप्तेन By one who is invested with the sacred thread. मात्रा

निर्वृत्य=अंशानाकृत्य । तपति Overpowers or dazzles. धर्मराज् God of death. दुरुपसर्पिणम् Who approaches carelessly. विश्वरूपं कुरुते Plays different roles. पश्चा Wealth. धर्म Rule, course of conduct. धर्षस्येत् Might lay down. न विचालयेत् Should not transgress. भोगाय कल्पन्ते Are able to enjoy (their respective rights etc.). यथाईतः=यथायोग्यम् । संप्रणयेत् Should inflict. प्रवर्त्तेत्याधरोक्तरम् Everything would be topsy-turvy. दण्डजितः Held in check by (fear of) punishment. विभ्रामात् By non-infliction (of punishment). नेता, प्रेता=शासिता । विभ्रमः Not impartial. अकृतात्मन् Whose mind is not well-trained (in duty).

१७ वसुरक्षितः अनन्तवर्मणमुपदिशति

[This is an extract from the Dashakumāra-charitam of Dandin. Vasurakshita is the faithful minister of the deceased father of Anantavarman. This latter king did not care for the affairs of the state and the faithful minister, therefore, seizes an opportunity to advise him privately. This piece of advice had but a temporary effect on the king who again fell a prey to the vicious counsels of a wicked man.]

अस्ति विद्भर्मो नाम जनपदः । तस्मिन्भोजवंशभूषणमंशावतार इव धर्मस्यातिसर्वः सत्यधारी वदान्यो विनीतो विनेता प्रजानां रजितभृत्यः कीर्तिमानुदग्नो बुद्धिमूर्तिभ्यामुत्थानशीलः शास्त्रप्रमाणः शक्यभद्र्यकल्पारम्भी संभावयिता बुधान्त्रभावयिता सेवकानुज्ञावयिता बन्धून्यग्रभावयिता शत्रून-संबद्धप्रलोपेष्वदत्कर्णः कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेष्वतिनदीषणः कलासु नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता प्रस्यवेक्षिता कोशवाहनयो-र्यत्वेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणासुत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः सथः प्रतिकर्ता दैवमानुवीणामापदां धारुण्योपयोगनिषुणो मनुमार्गेण प्रणेता चातु-र्वर्णरस्य पुण्यश्लोकः पुण्यवर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषं पुनरपुण्येन प्रजाजननामगण्यतामरेषु । तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवाद्विष्णनीत्यां नात्याद्यतोभूत् । तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगङ्गभवागभाषत । तात सर्वैवात्मसंपदभिजनात्यभृत्यन्यूनैवान्नभवति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपटी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च

काव्यविस्तरेषु ग्रासविस्तारा तवेतरेभ्यः प्रतिविशेष्यते । तथाप्यसावप्रति-
पद्यात्मसंस्कारमर्थशास्त्रेष्वनप्तिसंशोधितेव हे मजातिनांतिभाति बुद्धिः । बुद्धि-
हीनो हि भूभृदत्युच्छित्रोऽपि परैरध्यारुद्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च
शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम् । अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्य-
मानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेम-
योराराधनाय । अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यक्षिङ्गनवादिन्यो यथाकथश्चिद्वर्तिन्यः
सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्भयादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वाभिनमात्मानं
च भ्रंशयते । आगमदीपदेष्टन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि
चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रति-
हतवृक्षि । तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थ-
दर्शनेष्वसामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्या/स्वभिषङ्गमागमय दण्डनीतिं
कुलविद्याम् । तदर्थानुष्टानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शाधि
चिरमुदधिमेखलामुर्वीमिति ।

—दशकुमारचरितम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—राजितभृत्यः । शास्त्रप्रमाणः ।
शक्यव्यभव्यकल्पारभ्यः । अदृत्कर्णः । अवितृणः । षाहगुणयोपयोगनिषुणः । पुरुषायुषम् ।
पुण्यश्लोकः । तदायतिः । मन्त्रिवृद्धः । भूभृत । यथाकथश्चिद्वर्तिन्यः । आयतविशालयोः । अनुस्पैः ।

2 Name fully—सम्भावयिता । प्रभावयिता । उद्भावयिता । न्यग्भावयिता ।
अतिनदीणः । नेदिष्टः । सुतराम् । अत्रभवति । पद्मी । अध्यारुद्यमाणम् । विभज्य ।
संकिरेयुः । भ्रंशयते । अध्वना । शाधि ।

3 Note the use of—प्रभृति । प्र+भू । आहृत । प्रति+वि+शिष् । स्थाने ।

4 Note the usages—असंबद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः । अवितृणो गुणेषु । अगण्य-
तामरेषु । तदायतिरवानेमध्यतिष्ठत । बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छित्रोऽपि परैरध्यारुद्यमाण-
मात्मानं न चेतयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमयोराराधनाय ।

NOTES

अभ्युत्थानशील Disposed to activity. प्रभावयिता Investing with authority. न्यग्भावयिता Putting down. अतिनदीण: Very proficient. अगण्यतामरेषु Died (was reckoned among the immortals). तदायति His descendant. सर्वेवात्मसम्पद् Every self-excellence. अप्रतिद्यात्मसंस्कारं etc. Without being trained in the science of polity. अयथावृत्तः Acting wrongly. संकिरेयु: Will cause confusion. आवर्जितशक्तिसिद्धिः Having accomplished the (three royal) powers.

१८ द्रौपदी युधिष्ठिरमधिक्षिपति

[This is an extract from the Mahābhārata. Kauravas had troubled and insulted the Pāṇḍavas so much that even Draupadi was one day excited and in her excitement she rebuked the eldest Pāṇḍava saying that his tranquility and want of anger even at that stage meant that he had no courage and valour in him.]

Yudhishṭhīra, in answer, only pointed out that anger and valour are quite different from one another and that forgiveness is not only valour itself but a great source of strength and success as well.]

वैशम्पायन उवाच ।

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्वे कृष्णया सह ।
उपविष्टाः कथाश्रकुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥
प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच ।

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥
यस्त्वा राजन्मया सार्धमज्जिनैः प्रतिवासितम् ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥
आयस्य हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५ ॥
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहद्दणः ।
ईदशं दुःखमानीय मोदते पापपूर्वः ॥ ६ ॥
चतुर्णामेव पापानामस्यं न पतितं तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥
दुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८ ॥
इतरेषां तु सर्वेषां कुरुणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥

हृदं च शयनं दृष्टा यज्ञासीते पुरातनम् ।
 शोचामि त्वां महाराज दुःखानहं सुखोचितम् ॥ १० ॥
 दान्तं यज्ञ सभामध्य आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्टा कुशबृंसीं चेमां शोको मां रूप्ययत्ययम् ॥ ११ ॥
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तज्ज राजज्ञपश्यन्त्याः का शन्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥
 या त्वाऽहं चन्दनादिग्रधमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वां पङ्कमलादिग्रधं दृष्टा मुह्यामि भारत ॥ १३ ॥
 या त्वाऽहं कौशिकैर्वज्ञैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥
 यज्ञ तदुकमपात्रीभिर्ब्रह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 हियते ते गृहादक्षं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५ ॥
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजज्ञतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६ ॥
 सकृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
 तज्ज राजज्ञपश्यन्त्याः का शन्तिर्हृदयस्य मे ॥ १७ ॥
 यत्ते आतृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टाङ्गैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १८ ॥
 सर्वास्तानथ पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखाहान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १९ ॥
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ २० ॥
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ।
 सुखाहं दुःखितं दृष्टा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१ ॥
 सकृतं विविधैर्यानैर्वज्ञैरुष्मावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्टा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २२ ॥

अयं कुरुत्रणे सर्वोद्दत्तमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वप्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं दृकोदरः ॥ २३ ॥
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुवाहुना ।
 शरावमदें शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २४ ॥
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यह्ने तत्र महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २५ ॥
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्टा कस्माद्राजश्च कुप्यसि ॥ २६ ॥
 दृष्टा वनगतं पार्थमदुःखाहं सुखोचितम् ।
 न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुद्धामि भारत ॥ २७ ॥
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्टा कस्मान्मन्युर्व वर्धते ॥ २८ ॥
 यो यानैरद्वृताकारैर्हयैर्नगैश्च संवृतः ।
 प्रसद्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परन्तप ॥ २९ ॥
 क्षिप्त्येकेन बाणेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्टा कस्मान्मन्युर्व वर्धते ॥ ३० ॥
 श्यामं दृष्ट्वान्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्टा कस्मान्मन्युर्व वर्धते ॥ ३१ ॥
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 सहदेवं वने दृष्टा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३२ ॥
 नकुलं सहदेवं च दृष्टा ते दुःखितावुभौ ।
 अदुःखाहौ मनुष्येन्द्रं कस्मान्मन्युर्व वर्धते ॥ ३३ ॥
 द्रुपदस्य कुले जातां स्तुषां पाण्डोर्महामनः ।
 धृष्टशुभ्रस्य भगिनीं वीरपलीमनुव्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्टा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३४ ॥
 नूनं च तव चैव नास्ति मन्युभरतससम ।
 यस्ते भातृंश्च मां चैव दृष्टा न व्यथते मनः ॥ ३५ ॥

न निर्मन्तुः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं समृतम् ।
 तद्वय त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३६ ॥

यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३७ ॥

तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३८ ॥

तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोऽसुत्रेह च नश्यति ॥ ३९ ॥

तद्वाहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुभ्येषु सततं चापकारिषु ॥ ४० ॥

नहि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्प्रति ।
 तेजसश्चागते काले तेज उत्त्वष्टुमर्हसि ॥ ४१ ॥

मृदुर्भेवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं चैतयो वेद स महीपतिः ॥ ४२ ॥

—महाभारते वनपर्वे ।

EXERCISES

- 1 Dissolve and name the compounds—सायाह्ने । दुष्टात्मा । धर्मपरम् अजिनवाससि । पङ्कमलादिराधम् । उज्ज्वावच्चैः । द्विवाहुः । एकरथः । वीरपत्नीम् । निर्मन्तुः ।
- 2 Substitute grammatically correct forms for—प्रतीक्षन् । क्षमसि ।
- 3 Name fully—प्रतिवासितम् । आयसम् । रुच्यति । चीरिणम् । युवानः । छायान्तम् ।

NOTES

सायाह्ने In the evening. कृष्णा=द्वौपदी । तस्य अस्माहु न किञ्चन दुःखं विद्यते He does not in the least feel sorry for us. अजिनैः प्रतिवासितम् You who are made to wear the skin of a deer for clothes. ईद्वशं दुःखमानीय Bringing (you) to such grief. चतुर्णी पापानां Of the four wicked persons viz. Duryodhana, Karna, Shukuni and Dussahasa (mentioned in the next verse). कुशवृसी A seat of Kusha grass. कौशिक Silk. चीरिण Wearing barks (of trees), clothed in barks.

प्रतीक्षन् Waiting for. (प्रतीक्षमाणः) एकरथोजयत् Conquered them, being a very skilled chariot-fighter. Cf. अजयेकरथेन वस्त्रिनीम् Raghu. IX. 10 and 23. मन्यु Anger. मृदुभृष्टवत्यवज्ञातः cf. मृदु सर्वत्र बाध्यते । काले प्रासे etc. Cf. तेजः क्षमा वा नैकान्ते कालज्ञस्य महीपतेः । पराक्रमः परिमते । Magha's Shishu. II.

१९ युधिष्ठिरप्रतिवचनम्

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राप्ते क्रोधमूलै भवाभवौ ॥ १ ॥

यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २ ॥

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते
तत्कर्थं मादशः क्रोधमुत्सृजेणोक्नाशनम् ॥ ३ ॥

कुद्धः पापं नरः कुर्यात्कुद्धो हन्यादुरुनपि ।
कुद्धः परष्परा वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कहिंचित् ।
नाकार्यमस्ति कुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥

हिंस्याक्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयेत च ।
आत्मानमपि च कुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥

एतान्दोषान्प्रपश्यद्विर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छाद्विः परमश्रेय दृह चासुत्र चोत्तमम् ॥ ७ ॥

तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
एतद्दौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८ ॥

आत्मानं च परांश्वैव ग्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥

मूढो यदि क्षिर्यमानः क्षिर्यतेऽशक्तिमाक्षरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद्दौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११ ॥
 तस्माच्छिवस्यजेकोदयं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न कुद्ध इति निश्चितम् ॥ १२ ॥
 यदि सर्वमुद्दीनामतिक्षान्तमचेतसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विधस्य कथंस्विस्यादनिन्दिते ॥ १३ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ १४ ॥
 अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ १५ ॥
 आकृष्टः पुरुषः सर्वे प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्वतश्च तथा हिंस्याच्च हिसितः ॥ १६ ॥
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पतीनभार्यास्तथैव च ॥ १७ ॥
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ १८ ॥
 ताः क्षिपेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्वौपदिता वाद्ये ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ १९ ॥
 यस्मात् लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माजन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपथते ॥ २० ॥
 क्षन्तव्यं पुरुषेण ह सर्वापस्तु सुशोभने ।
 क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तिम् ॥ २१ ॥
 आकृष्टस्ताडितः कुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च निर्यं जितक्रोधो विद्वानुत्समपूरुषः ॥
 प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २२ ॥
 क्षमा यज्ञः क्षमा धर्मः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमहंति ॥ २३ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ २४ ॥
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
 क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ २५ ॥
 तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विद्वस्यजेत् ।
 यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २६ ॥
 सुयोधनो नाईतीति क्षमामेवं न विन्दति ।
 अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ २७ ॥

—महाभारते वनपर्वे ।

EXERCISES

- 1 Dissolve and name the compounds—क्रोधमूलौ । स्वधर्मानपगः । क्रोधमूलः । शुभानने । वृथिकीसमाः । अस्मद्विधः । सुजोभने ।
- 2 Name fully—संत्यजतः । अभिषजेत् । विद्वान् । चोद्यमानः ।
- 3 Note—क्रोधमूलौ भवाभवौ । श्रेयान्स्वधर्मानपगः । Cf. श्रेयान्स्वधर्मो विशुणः । क्रोधमूलो हि विश्वः । मन्युर्विनाशाय पजानामभवाय च । क्षन्तर्यं पुरुषेणोह सर्वपत्सु ।

NOTES

भावयिता Opp. बृन्ता । स्वधर्मानपगः Who does not deviate from his duty. (स्वधर्मात् न अपगच्छति इति). अतिक्रान्तं=अतिक्रमः Violation (of qualities like mercy). Construe—‘यदि सर्वं अतिक्रान्तं अचेतसां अबुद्धीनां च (अस्ति) तद् मद्विद्वस्य कथंस्विद् अतिक्रमः स्थात् ’ How is transgression possible in persons like me if all transgression belongs to heartless fools. सुयोधनो नाईतीति etc. Suyodhana is not able to practise forgiveness and he does not deserve (to get the kingdom); while that power (of forgiveness) has come to me only because I deserve that (i. e. kingship).

२० किरातार्जुनीयम् ।

[This episode is taken from the Mahābhārata.]

Arjuna, desirous of obtaining an unerring missile from god Shiva, went to the Himalayas and began to practise severe penance. God Shiva was pleased with him but before bestowing any boon on

him he wanted to test his devotee. He, therefore, disguised himself as a Kirāta and found an excuse to fight with Arjuna who showed his best skill, but was defeated. It was only at the time of worshiping the idol that Arjuna came to identify the Kirāta with God Shiva. God Shiva being pleased then bestowed on him the desired missile.]

युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेशं द्रष्टुं देवदेवं च शङ्करम् ॥ १ ॥

दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गं च कनकसस्त्रम् ।
 महाबलो महाबाहुर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ २ ॥

दिशं हृदीर्चीं कौरब्यो हिमवच्छखरं प्रति ।
 ऐन्द्रः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ ३ ॥

त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेकमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥

नानायुष्यफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ५ ॥

सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सञ्जिकर्षे महागिरे ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ ६ ॥

तत्रापश्यद्दुमान्कुलान्विहगैवल्युनादितान् ।
 नदीश्च विपुलावर्ता वैदूर्यविमलप्रभाः ॥ ७ ॥

मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नितिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ ८ ॥

रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ ९ ॥

पूर्णे पूर्णे त्रिरत्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ १० ॥

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
 चतुर्थेत्वथ संप्रासे मासे भरतसत्तमः ॥ ११ ॥

वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ १२ ॥
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरभितौजसः ।
 विद्युदभोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
 ततो महर्षयः सर्वे जगमुदैवं पिनाकिनम् ।
 तं प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत् ॥ १४ ॥
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ।
 संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १६ ॥

महावेद उवाच ।

न वो विषादः कर्तव्यः फाल्युनं प्रति सर्वशः ।
 शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ॥ १७ ॥
 अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ।
 यत्तस्य कांक्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्त्विषु महात्मसु ।
 पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १९ ॥
 कैरातं वेषमास्याय काङ्गनद्रुमसंनिभम् ।
 विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेहरिवापरः ॥ २० ॥
 श्रीमद्भुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ २१ ॥
 देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेषया ।
 नानावेषधर्मैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ २२ ॥
 स संनिकर्धमागम्य पार्थस्याङ्गिष्ठकर्मणः ।
 मूर्कं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाङ्गुतर्शनम् ॥ २३ ॥

वाराहं रूपमास्थाय तर्क्यन्तमिवार्जुनम् ।
 हन्तुं परं दीप्यमानं तमुवाचाथ फालगुनः ॥ २४ ॥
 गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्राशीविषोपमान् ।
 सज्जं धनुर्वरं कृत्वा ज्याधोषेण निनादयन् ॥ २५ ॥
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ २६ ॥
 दृष्टा तं प्रहरिष्यन्तं फालगुनं दृढधन्वनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ॥ २७ ॥
 मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः ।
 अनादत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फालगुनः ॥ २८ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्क्षेत्रेण कलक्ष्ये महायुतिः ।
 प्रसुमोचाशनिप्रख्यं शरममिशिखोपम् ॥ २९ ॥
 तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ ३० ॥
 स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेषसंछञ्च स्त्रीसाहायममित्रहा ॥ ३१ ॥
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ।
 किमर्थं च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ॥ ३२ ॥
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।
 तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् ॥ ३३ ॥
 हस्तुक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच शूक्षण्या वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ ३४ ॥
 किरात उवाच ।
 ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताद्यपरोपितः ॥ ३५ ॥
 दोषान्स्वाक्षार्हसेऽन्यस्मै वकुं स्वबलदर्पितः ।
 अवलिसोऽसि मन्दात्मज्ञ मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ३६ ॥

वैशाख्यायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्याञ्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३७ ॥
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकरैस्तत्क्षाते परस्परम् ॥ ३८ ॥
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
 तत्यसञ्जेन मनसा प्रतिज्ञाह शङ्करः ॥ ३९ ॥
 मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ४० ॥
 स दृष्टा बाणवर्षं तु मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्तयं चक्रे साधु साधित्वति चाब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 न हि मद्भागजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४२ ॥
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४३ ॥
 ततो हृष्मना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छत्वा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्युनस्तदा ।
 भीशैनमाविशत्तीवा तं दृष्टा शरसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 किं तु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्प्रसति सर्वेषाः ॥ ४६ ॥
 हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४७ ॥
 संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ४८ ॥
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः सङ्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४९ ॥

तस्य मूर्झिं शितं खङ्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५० ॥
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालसिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५१ ॥
 तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५२ ॥
 मुष्ठिभिर्वज्रसंकाशैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
 प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५३ ॥
 ततः शकाशनिसमैर्मुष्ठिभिर्वृशदारुणः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयमास फाल्गुनम् ॥ ५४ ॥
 सुमुहूर्तं च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५५ ॥
 ततोऽभिपीडितैर्गत्रैः पिण्डीकृत इवावभौ ।
 फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५६ ॥
 निरुच्छासोऽभवच्चैव सञ्चिरुद्धो महात्मना ।
 पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्व इवाभवत् ॥ ५७ ॥
 स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुद्धिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशादुःखितः ॥ ५८ ॥
 शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।
 मृणमयं स्थणिडलं कृत्वा माल्येनापूजयज्ञवम् ॥ ५९ ॥
 तच्च मालयं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् ।
 अपद्यत्पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६० ॥
 पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवज्ञवः ।
 उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
 जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥ ६१ ॥

भव उवाच ।

मो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
 शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६२ ॥

प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।
गृहाण वरमस्त्वः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ॥ ६३ ॥

अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्महां कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्वारं पाशुपतं प्रभो ॥ ६४ ॥

भव उवाच ।

ददामि तेऽस्मं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ ६५ ॥

वैशाम्पायन उवाच ।

स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्यम्बकेण तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा राजन्माञ्जलिदेवमैक्षत ॥ ६६ ॥

—महाभारते वनपर्व ।

EXERCISES

1 Dissolve and name—अमितविक्रमः । अंतिरथः । वायुभक्षः । विद्युदम्भो-
रुहनिभाः । आशीविषोपमान् । अक्षिष्ठकर्मणः । अशनिप्रस्त्रयम् । शैलसंहनने ।
अमित्रहा । पर्वताश्रयम् । पिनाकधृक् । प्राजालिः । सचेताः । मेघगम्भीरगीः ।
भृशदारणैः ।

2 Substitute the correct forms for the following—वसमानः ।
द्वृढधन्दिनम् । किरातसमस्तपिणि । अहनत् । पीड्य । ध्यक्तमत् । अहसे ।

3 Note the uses of—प्रति । The future participle (प्रहरिष्यन्तम्) ।
भ्रंशा Causal । ध्यप + रुहु Causal । परस्पर । कृते । समर्थः ।

4 Note the expressions—तपसे धूतनिश्चयः । तपस्युगे वर्तमानः । चतुर्थे
मासे संप्राप्ते । न वो विषादः कर्तव्यः । कैरातं वेषमास्थाय । वाराहं रूपमास्थाय
किरातवेषसंठङ्गः । त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यामि । जीवितात् ध्यपरोपितः । मीश्वैनमा
विशक्तिवा । प्रीतिमानस्मि ते पार्थ ।

5 Name fully—धूमाययन् । अतन्द्रिताः । प्रहरिष्यन्तम् । प्रजहार । निपेततुः ।
भ्रंशयिष्यामि । ध्यपरोपितः । ततक्षाते । अस्त्वतः ।

NOTES

तस्र hilt. विहर्गैवल्गुनाविता (वृक्षाः) Trees resounding with the
sweet chirping of birds. पुण्यशीतामलजलाः (नदीः) Having holy, cool,
clear water. पूर्णे विराङ्गे After every three nights. द्विंशुणेन कालेन i. e.

पूर्णे षड्ग्राहे After every six nights. पक्ष A fortnight. आशीविषः A serpent. सज्जं कृत्वा Having strung. प्रहरिष्यत् About to strike i-e. discharge (his arrow). मयैष प्रार्थितः I have first aimed at him. अशनिप्रस्तुय like the thunderbolt (of Indra). शैलसंहनन Hard as a rock or mountain. श्वीसहायः Accompanied by (his) wife. असिन्धहा=शङ्खः । दोषान्स्वाक्षर्हसे etc. It is not proper for you to heap your faults on others. कोऽपि Extra-ordinary. अलोकसामान्यः । संप्रशुद्धः Fought (संप्रायुध्यत). असक्त=अप्रतिहत, अकुण्ठित । योधयामास=युयुधे.

२१ राक्षसः स्वप्राणसमर्पणेन चन्दनदासं मोचयति

[Mudrā-Rākshasa, a play from which this piece is taken is the only known work of Vishakhadatta (of Vishākhadeva), a poet and dramatist of the seventh or the eighth century A. D. Though inferior as a poet, Vishākhadatta surely ranks very high as a play-wright. Mudrā-Rākshasa, in fact, stands second only to Mṛichhakatīka as regards its denouement. In spite of his subject being political, the author has shown great skill in creating and sustaining the interest of his readers from the beginning to the end. This passage is typical of the vigour of style and clarity and impressiveness of expression which are the chief merits of the whole work.]

Summary : Chandanadāsa is being led to the stake to be impaled for affording shelter to the family of Rākshasa, an enemy of king Chandragupta. Chandanadāsa, like a true friend, refuses to deliver the family of Rākshasa into the hands of the enemy and prepares himself for death like a brave man. He then tries to console his mourning wife and gives a piece of advice to his son. In the meanwhile the Chāndālas erect the stake and are about to impale him, when Rākshasa suddenly appears on the scene, offers himself up and thus saves Chandanadāsa.]

(ततः प्रविशति द्वितीयचाण्डालानुगतो वध्यवेषधारी शूलं स्कन्धेनादाय
कुट्टम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्वन्दनदासः ।)

चन्दनदासः । (सबाध्यम्) हा धिक् । हा धिक् । अस्मादशानामपि नित्यं
चारित्र्यभङ्गभीरुणां चोरजनोचितं मरणं भवतीति नमः कृतान्ताय । अथवा

न नृशंसानामुदासीनेभितरेषु वा विशेषोऽस्ति । (समन्तादवलोक्य) भोः प्रियवयस्य विष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न मे प्रतिपद्यसे । अथवा दुर्लभास्ते खलु मानुषा य एतास्मिन् काले इष्टिपथेऽपि तिष्ठन्ति । एतेऽस्मत्प्रियवयस्या अश्रुपातमात्रेण कृतनिवापसलिला इव कथमपि प्रतिनिवर्तमानाः शोकदीन-वदना बाष्पगुर्ब्ध्या इष्टया मामनुगच्छन्ति ।

चाण्डालः । आर्य चन्दनदास आगतोऽसि वध्यस्थानं तद्विसर्जय परिजनम् ।

चन्दनदासः । कुटुम्बिनि निवर्तस्व साम्प्रतम् सपुत्रा । न युक्तं खल्वतः-परमनुगान्तुम् ।

कुटुं० । (सबाध्यम्) परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् ।

चन्दन० । आर्ये अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदोषेण । तदलं विषादेन ।

कुटुं० । आर्य यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निवर्तितुम् ।

चन्दन० । अथ किं व्यवसितं कुटुम्बिन्या ।

कुटुं० । भर्तुश्चरणाधनुगच्छन्त्या आत्मानुग्रहो भवतीति ।

चन्दन० । दुर्ब्यवसितमिदं त्वया । अयं पुत्रकोऽश्रुतलोकसंब्यवहारो बालोऽनुग्रहीतव्यः ।

कुटुं० । अनुगृह्णत्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पत पश्चिमयोः पितुः पादयोः ।

पुत्रः । (पादयोर्निपत्य) किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम् ।

चन्दन० । पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् ।

चाण्डालः । आर्य चन्दनदास निखातः शूलस्तस्सजो भव ।

कुटुं० । आर्योः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् ।

चन्दन० । आर्ये अयं किमत्राक्फन्दसि स्वर्गं गतानां तावदेवा दुःखितं परिजनमनुकम्पन्ते । अन्यज्ञ मित्रकार्येण मे विनाशो नायुककार्येण । तत् किं हर्षस्थानेऽपि रुद्यते ।

प्र० चाण्डाल० । अरे विल्वपत्र गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव परिजनो गमिष्यति ।

द्विं चाण्डा० । अरे वज्रलोमन् एष गृह्णामि ।

चन्दनदासः । सुहृतं तिष्ठ यावत्युत्रकं सान्त्वयामि । (पुत्रं मूर्धि समाध्राय)
जात अवश्यं भवितव्ये विनाशे भित्रकार्यं समुद्रहमानो विनाशमनुभवामि ।

पुत्रः । तात किमिदमपि भणितव्यतम् । कुलधर्मः खल्वेषोऽस्माकम् ।
(इति पादयोः पतति)

चण्डा० । अरे गृहणैनम् ।

कुटुं । (सोरस्ताडम्) आर्यं परित्रायस्व परित्रायस्व ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण)

राक्षसः । भवति न भेतव्यम् । भो भोः शूलायतना न खलु व्यापादयि-
तव्यश्चन्दनदासः ।

येन खामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा
भित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रीकृतोऽपि त्रिय-
स्त्येयं मम मृत्युलोकपदवी वध्यस्त्रगावध्यताम् ॥ १ ॥

चन्दन० । (सबाध्यं विलोक्य) अमात्य किमिदम् ।

राक्षसः । त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणं किलैतत् ।

चन्दन० । अमात्य सर्वमपीमं प्रयासं निष्फलं कुर्वता त्वया किमनुष्टितम् ।

राक्षसः । सखे स्वार्थं एवानुष्टितः । कृतमुपालम्भेन । भद्रमुख निवेद्यतां
दुरात्मने चाणक्याय ।

वज्र० । किमिति ।

राक्षसः ।

दुष्कालेऽपि कलावसज्जनस्त्वौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन यशस्विनातिलघुतामौशीनरीयं यशः
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्षिष्टं विशुद्धात्मना
पूजार्हेऽपि स यत्कृते तव गतः शत्रुत्वमेषोऽस्मि सः ॥ २ ॥

—मुद्राराक्षसे सम्मोऽङ्कः ।

EXERCISES

1 Note the formation of अस्माद्वाजा and त्वदीय. Can you give any other words thus formed?

2 Note the use of—अलम्। स्थाने । निः+विद् Causal. । सुक्त्वा । कथमपि । नमः ।

3 Illustrate fully the use of (1) अलम् (2) Loc. Abs. Construction.

4 Dissolve and name the compounds—चोरजनोचितम् । चारित्र-भङ्गभीरु । द्विष्टपथः । देशान्तरम् । अशुतलोकसंध्यवहारः । सोरस्ताडम् । दुरात्मा । त्वदीयसुचरितैकदेशः ।

5 Decline पथिन् । मथिन् । क्रमुक्तिन् ।

6 Study the following usages—

- (a) अस्माद्वाजानामपि चोरजनोचितं मरणं भवतीति नमः कृतान्ताय ।
- (b) न द्वृशंसानामुदासीनेवितरेषु वा विशेषोऽस्ति ।
- (c) प्रतिवचनमपि मे न प्रतिपद्यते ।
- (d) दुर्लभास्ते खलु मानुषाय एतास्मिन्काले द्विष्टपथेऽपि तिष्ठन्ति ।
- (e) शरीरैः कथमपि निवर्तमाना द्वष्ट्वा मामनुगच्छन्ति ।
- (f) विसर्जय सुहजनम् ।
- (g) इदानीमकालः कुलजनस्य निवर्तितुम् ।
- (h) पत मितुः पश्चिमयोः पादयोः ।
- (i) तात्कि हर्षस्थानेऽपि रुद्यते ।
- (j) मित्रकार्यं सुख्वामानो विनाशमनुभव ।
- (k) किमिदमपि भणितव्यम् ।
- (l) त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणमेतत् ।

NOTES

अस्माद्वाजानां.....कृतान्ताय Bow to the god of death, that people like us who are afraid of deviating from the path of duty should die the death of a bandit! विशेषः Distinction अन्तरम्। प्रतिवचनमपि मे न प्रतिपद्यते Does not give me any response. कृतनिवापसलिला: Who have offered libations of water. असज्जनरुचौ (कलौ) (Kali Age) in which tastes of the people are wicked. प्राणैः i. e. प्राणध्ययेन At the cost of his life. श्लिष्टम् Eclipsed. औशीनरीयं यशः The glory of Shibi, who is said to have rescued a pigeon (आग्नि) from a falcon (इन्द्र) by offering himself instead.

२२ अजविलापः

[This is an extract from Raghuvaṁśham of Kālidāsa.]

विलाप स बाव्यगद्वादं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितस्मयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
 हिमसेकाविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिर्दर्शनं मता ॥ ३ ॥

स्वर्गियं यदि जीवितपहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमप्यमृतं क्वचिद्वेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥

अथवा मम भाग्यविष्टवादशनिः कल्पित एष वेघसा ।
 यदनेन तरुनं पातितः क्षपिता तद्विष्टपाश्रिता लता ॥ ५ ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्बोऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ६ ॥

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसंनिवृत्ये यदनापृच्छ्य गतासि माभितः ॥ ७ ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ८ ॥

कुसुमोत्खचितान् वलीभृतश्वलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतस्तवदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ९ ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 उवलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्षमोषधिः ॥ १० ॥

इदमुच्छवासितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुसमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ११ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्रन्द्वचरं पतन्निणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ १२ ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कर्ण वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ १३ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 पृष्ठतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विश्रमाः ॥ १४ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृव्यं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ १५ ॥
 मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत हृत्यसाम्प्रतम् ॥ १६ ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अलकाभरणं कर्ण नु तत्त्व नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ १७ ॥
 अरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 अमुना कुसुमाश्रवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोद्यसे ॥ १८ ॥
 तव निःश्वसितानुकारिभिर्बुद्धिर्ध्वचितां समं मया ।
 असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किनरकण्ठ सुप्यते ॥ १९ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ २० ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्चयुता विरतं गेयमृतुर्निरस्तवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमथ मे ॥ २१ ॥
 गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ २२ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवल्कथं नु मे ।
 अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाज्ञलिम् ॥ २३ ॥
 विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ २४ ॥
 विलपश्चिति कोसलाधिपः करुणार्थं ग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोपृथिवीरहानपि स्नुतशास्त्रारसबाष्पदूषितान् ॥ २५ ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्जे तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ २६ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सञ्चिति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमभिसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ २७ ॥
 —रघुवंशो अष्टमः सर्गः ।

EXERCISES

1 Note the uses of—का कथा । प्र+भू । क्वचित्...वा । ननु । ऋ॒ Causal ।
 न.....न । नी । तु । प्रति । अनु । वि+सूच् ।

2 Dissolve and name the compounds—वाष्पगदूदम् । हिमसे-
 कविपतिः । कैतववत्सलः । शब्दपतिः । विश्वान्तकथम् । विरहान्तरक्षमौ ।
 अलकाभरणम् । कुसुमाशुकर्षिणा । करणाविसुखेन । मदिराक्षि । विलोभनान्तरैः ।
 करुणार्थश्चयितम् ।

3 Name fully—अपोहितुम् । प्रहरिष्यतः । क्षपिता । अनापृच्छय । विष-
 हिष्यते । उदीरयिष्यति । विससर्ज ।

4 Note the proverbial sayings—

- (a) अभितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरेणु ।
- (b) न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यतप्रहरिष्यतो विधेः ।
- (c) विषमर्यसृतं क्वचिद्द्वेदसृतं वा विषमीश्वरेच्छया ।
- (d) धिगिमां देहभृतामसारताम् ।

NOTES

मार्दवं भजते Becomes soft. अपोहितुं To rob, to take away. प्रहरिष्यतः Desirous of striking. हिमसेकविपतिः etc. The lotus plant whose death is caused by the fall of snow is, I think, another (previous) illustration proving the fact that God of Death kills tender objects with tender weapons. भाग्यविहृत Misfortune. अशनि Lightning. शब्दपतिः Lord (husband) only in words (not in actuality). भाव-निष्पन्धना Based on sincerity. इवदुपावर्तनशङ्कि etc. The king, when he sees her hair moving with the wind, thinks that the queen has come to life again. विश्वान्तकथं All talk in which has ceased. विरहान्तर The period of separation. अत्यन्तगता Gone for ever. मिथुन A couple कृतदोहदः Whose desire was fulfilled (by you)—This refers to the poetical convention that the Ashoka tree blossoms only after it is kicked by a woman. निवाप An offering at the Shraddha. समदृःखसुखः

Sharing your sorrows and joys. एकरसः Full of love. व्यवसायः प्रति-
पत्तिनिष्ठुरः Your act is cruel by the reason of its determination.
परिशूल्य Quite vacant. मधु Wine. एतावत् Only this much. तदन्त्यमण्डना
With that (i. e. the celestial flowers) as her last decoration. अनलाय
विसर्ज Consigned to fire. वाच्यदर्शनात् Perceiving the censure.

२३ चित्रपट—दर्शनम्

[This is an extract from Bhavabhūti's Uttara Rāma-Charitam.

Summary : Lakshmaṇa has brought a picture-album to Sītā for her amusement. This album contains memorable scenes of the early life of Rāma.]

लक्ष्मणः । जयत्वार्यः । आर्य, तेन चित्रकारेणास्तु पादिष्टमार्यस्य चरितमस्यां
वीथिकायामभिलिखितम् । तत्पश्यत्वार्यः ।

रामः । जानासि वत्स दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्कियन्त-
मवधि यावत् ।

लक्ष्मणः । यावदार्यायाः हुताशने विशुद्धिः ।

रामः । शान्तम् ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमहतः ॥ १ ॥

देवि, देवयजनसंभवे । प्रसीद । एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीयः

तज्जो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्जिं स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ २ ॥

सीता । भवत्वार्यपुत्र भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।

(इत्युत्थाय परिक्रामतः ।)

लक्ष्मणः । हृदं तदालेख्यम् । एष मिथिलावृत्तान्तः । आर्ये, पश्य पश्य ।

संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।
गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ ३ ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत् ।

जनकानां रघूणां च संबन्धः कस्य न प्रियः ।
यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ ४ ॥

सीता । एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्रत्वारोऽपि आतरो विवाह-
दीक्षिता यूयम् । अम्मो जानाभि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते ।

रामः । समयः स वर्तत इवैष यत्र मां

समनन्दयत्सुमुखि गौतमार्पितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण—
स्तव भूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणः । इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि वधूः श्रुतकीर्तिः ।
सीता । वत्स, इयमप्यपरा का ।

लक्ष्मणः । (सलज्जस्मितम् । अपवार्य) अये, जार्मिलां पृच्छत्यार्या । भवतु ।
अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम्) आये दृश्यतां द्रष्टव्य-
मेतत् । अयं च भगवान् भागवः ।

सीता । (संसंग्रहम्) कम्पितास्मि ।

रामः । क्रये नमस्ते ।

लक्ष्मणः । आर्ये, पश्य पश्य । अयमसावार्येण—

रामः । (साक्षेपम्) अथ वत्स, बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता । (सल्लेहबहुमानं निर्वर्ण्य) सुष्टु शोभसे, आर्यपुत्र, एतेन विनय-
माहात्म्येन ।

लक्ष्मणः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । (साक्षम्) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपदेषु नवे दारपरिग्रहे ।

भावृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ ६ ॥

इथमपि तदा जानकी

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुइमकै-
दर्शनमुकुलैसुर्गधालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।
ललितललितज्यौत्त्वाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै—
रकृत मधुरैरसवानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ ७ ॥

लक्ष्मणः । एषा मन्थरा ।

रामः । (सत्वरमन्यतो दर्शयन्) देवि वैदेहि ।

इङ्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्कवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र जिरधेनासीस्समागमः ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः । (विहस्य । स्वगतम्) अये मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित आर्येण ।
सीता । एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

रामः । देवि, रघुकुलदेवते, नमस्ते ।

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलभहसा रोषात्मुष्टान् पुरा प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापं तप्त्वा तपांसि भगीरथो

भगवति तत्र स्पृष्टानश्चिरादुदीधरत् ॥ ९ ॥

सा स्वमम्ब स्नुषयामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्याना भव ।

लक्ष्मणः । एषा पञ्चवद्यां शूर्पणखा ।

सीता । हा आर्यपुत्र, एतावते दर्शनम् ।

रामः । अथ विप्रयोगन्तरे, चित्रमेतत् ।

सीता । यथा तथा भवतु । दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

रामः । हन्त वर्तमान द्रव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति ।

लक्ष्मणः ।

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छश्चविधिना

तथा वृत्तं पापैर्यथयति यथा क्षालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरुणैरार्थचरितै—

रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् । १० ॥

सीता । अथि देव रघुकुलानन्द, एवं भम कारणात् क्षिष्टोऽसि ।

लक्ष्मणः । (रामं निर्वर्ण्य । साकृतम् ।) आर्य किमेतत् ।

अयं ते बाष्पौधस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुडति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुच्चेयो भवति च भराधमातहृदयः ॥ ११ ॥

रामः । वत्स,

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाङ्छया विसोढः ।
दुःखाभिर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हन्मर्मवण इव वेदनां तनोति ॥ १२ ॥

सीता । हा धिक् हा धिक् । अहमप्यतिभूमिं गतेन रणरणकेनार्थं पुन्न-
शून्यमिवात्मानं समर्थये ।

लक्ष्मणः । (स्वगतम्) भवत्वन्यतः क्षिपामि । (चित्रं विलोक्य प्रकाशम्)
अथैतन्मन्वन्तरपुराणगृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटायुषश्चरित्रिविक्रमोदाहरणम् ।

सीता । हा तात निर्व्युदस्तेऽपत्यस्नेहः ।

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज, क्र तु खलु पुनस्त्वादशस्य महत-
स्तीर्थस्य साधोः संभवः ।

सीता । वत्स, एष किंनामधेयो गिरिर्यन्त्र मूर्छस्त्वया प्रहृदितेनावलम्बित-
तस्तरुतल आर्यपुत्र आलिखितः ।

लक्ष्मणः । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवाङ्माम यस्मिन्
नीलः निर्घः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।
आर्येणास्मिन्

रामः । विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः स पुनरिव मे जानकीविप्रयोगः ॥ १३ ॥

लक्ष्मणः । अतःपरमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानां चासंख्यातान्युक्तरो-
त्तराणि कर्माश्चार्थाणि । परिश्रान्ता चेयमार्यां । तद्विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति ।

—उत्तरामचरिते प्रथमोऽह्नः ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—दृताशनः । पाषनाम्तरम् । जीवितावधिः । कुलधनः । प्रत्युविरलाः । सुग्धालोकम् । मध्यमाम्बावृत्तान्तः । प्रसर-
पुण्यसलिला । अगणिततदूतापम् । विप्रयोगव्रस्ता । दुःखाद्यः । तोयवाहः ।

2 Name fully—दुर्मनायमानाम् । चत्वारः । चिन्त्यमानानाम् । दधती ।
अन्तरितः । उद्दीधरत् । उच्चेयः । विसोढः । निर्वूदः ।

3 Note the use of—यावत् । अर्थ । ज्ञा । यथा.....तथा । कारणम् । तत्र-
भवत् । सम्+अर्थ ।

4 Write a note on nominal verbs.

5 How are Present Participles formed? Write a note on the
formation of their feminine bases.

6 Decline अम्बा । अण् ।

7 Note the following usages ;—

- (a) कियन्तमवधिं यावत् ।
- (b) एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।
- (c) जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते ।
- (d) अन्यतः संचारयामि ।
- (e) मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित आर्येण ।
- (f) अगणिततदूतापं तपांसि तप्त्वा..... ।
- (g) सीतायां शिवात्मुद्याना भव ।
- (h) निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुद्तया परेषामुक्तेयो भवति ।
- (i) निर्वूदस्तेऽपत्यन्नेह ।

NOTES

उपदिष्ट Ordered, told. दुर्मनायमाना Feeling gloomy, morose. कियन्तमवधिं यावत् How far, till what point (does the picture show our former life?). जीवितावधिः Lasting till death. गोदानमङ्गलं The ceremony of trimming the hair (after coming back from the home of the preceptor). This ceremony precedes the marriage ceremony. सुग्धालोकं Looking simple or innocent. मध्यमाम्बा *i. e.* KaikeyI. अगणिततदूतापं Not minding the physical trouble. जर्जरकणः Being shattered to pieces. परेषामुक्तेयो भवति Can be guessed by others, on account of the throbbing of the lips and nostrils. प्रतिकृतिवाक्षया with the hope of retaliation. उत्तरोत्तराणि कर्मश्वर्याणि More and more wonderful deeds, greater feats.

२४ यक्षसंदेशः

[This is an extract from Kalidasa's exquisite lyric poem Meghadutam.]

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
 ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
 अव्याप्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
 पूर्वाभास्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ १ ॥

शब्दाल्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता—
 स्कर्णे लोलः कथयितुम्भूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामद्वष्ट-
 स्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ २ ॥

इयामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
 नहन्तैकसिन्कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ ३ ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
 मात्मानं ते चरणपतितं यावादिच्छामि कर्तुम् ।
 अस्तैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
 क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ४ ॥

भित्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्धमाणां
 ये तत्क्षीरसुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
 आलिङ्गयन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
 पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ ५ ॥

नन्द्यात्मानं बहु विगणयक्षात्मनैवावलम्बे
 तत्कल्प्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेभिक्रमेण ॥ ६ ॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुर्थिते शार्ङ्गपाणौ
 शेषान्मासान्मासय चतुरो लोचने भीलयित्वा ।
 पश्चादावां विरहगुणितं तं तमेवाभिलाषं
 निर्वेक्ष्यावः परिणतशरचनिद्रकासु क्षपासु ॥ ७ ॥
 एतस्मान्मां कुशालिनभिज्ञानदानाद्विदित्वा
 मा कौलीनादसितनयने मरयविश्वासिनी भूः ।
 खेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
 दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ८ ॥
 आशास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
 शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्सातकूटाच्छिवृत्तः ।
 साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ ९ ॥
 कष्टित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
 प्रत्यादेशाज्ञ खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
 निःशब्दोऽपि प्रदिशासि जलं याचितश्रातकेभ्यः
 प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ १० ॥
 एतलकृत्या प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
 सौहादौद्वा विधुर इति वा मरयनुक्तोशबुद्ध्या ।
 इष्टान्देशाज्ञ जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-
 मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ ११ ॥

—मेघदूतम् ।

EXERCISES

- 1 Name fully—अध्यापक । अभूत् । नौ । पश्यन्तीनाम् । गुणवति । विगण-
न् । मा गमः । चतुरः । निर्वेक्ष्यावः । रुदती । रमयन् । आश्वास्य । दृष्टा ।
- 2 Note the uses of—उप+क् । इति । निइ+विश्वा । असक्त् । प+विश्वा ।
विप्रयोगः । एकान्तम् । एकान्तसः ।
- 3 Dissolve and name the compounds—सुलभविपदाम् । शब्दार्थयेयम् ।
सुक्तास्थूलाः । तुषाराद्विवाताः । शार्ङ्गपाणिः । असितनयना । विरहध्वसिनः । त्रिनयन-
वृषोत्सातकूटात् । सम्भृतश्रीः ।

4 Study the following usages—मम वचनात् । मन्मुखेन । श्रवणविषय-मतिक्रान्तः । अन्यान् चतुरो मासान् गमय । कातरत्वं मा गमः । मयि अविश्वासिनी माधृः । प्रत्यादेशाङ्ग खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

5 Note the proverbial lines

- (a) प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थकियैव ।
- (b) कर्त्तैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्तुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।

NOTES

मम वचनात् On my behalf. आत्मनश्वेषकर्तुम् And in order to do good to thyself. अन्यापञ्चः is doing well (lit. is not deceased). पूर्वीभाव्यं etc. This is the question that has to be asked first by beings who are easily afflicted with misfortune. शब्दाद्वयेण What could be spoken aloud. मन्मुखेन Through me. त्वामालिख्य etc. This is one of the best verses in the writings of Kālidāsa. तस्मिन्पि=चिन्तेऽपि । क्षीर Sap, juice. दक्षिणे प्रवृत्ताः Blowing in southerly direction. तुषाराद्वि=हिमालयः । कस्यैकान्तं etc. Cf. चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । तं तमेवभिलाषं चिरेष्यावः We shall enjoy those various desires. कौलीन Scandalous report. ज्ञेहानाहुः etc. They say, one knows not why (किमपि), that love dies away during separation. (In fact, however) affection is strengthened (lit. accumulated) as its desire for the object of love is intensified for want of enjoyment. प्रत्यादेशाङ्ग खलु etc. Surely I do not take your silence as being due to the refusal (of my request). प्रत्युक्तं हि etc. The good answer a request by actually granting it. [lit. Doing the desired act is the answer that the good give to those who make a request.]

२५ गरुड—प्रतिज्ञा

[Nagānanda is one of the plays ascribed to king Harsha who lived in the first half of the seventh century. Shri Harsha writes in a style which is neither very easy and poetic nor the same time very rough and elevated. He is, in point of style, midway between the two, though very often he tends to the latter. Two other plays attributed to him are प्रियदर्शिका and रसायली].

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितनायको गरुडः ।)

गरुडः । (आत्मगतम्) जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीनभता नेदमीदशमत्याश्र्यं मया हृष्टपूर्वम् । यदयं महासत्त्वो न केवलं न व्यथते प्रत्युत प्रहृष्ट इव किमपि हृश्यते । तथाहि

रळानिर्नाधिकपीयमानहधिरस्याप्यस्ति धैर्योदधे-
मांसोत्कर्तनजा रुजोऽपि वहतः प्रीत्या प्रसञ्चं मुखम् ।
गात्रं यज्ञ विलुप्तमेष पुलकस्तत्र स्फुटो हृश्यते
इष्टिमेत्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥ १ ॥

तत्कुत्तहलमेव जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । भवतु न भक्षणाम्बेवैनम् ।
पृच्छामि तावत्कोऽयमिति । (उपरतो भक्षणात्पुरस्तिष्ठति)

नायकः । शिरामुखैः स्थन्दत एष रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृष्णि न पश्यामि च ते महात्मन्
किं भक्षणात्वं विरतो गरुदमन् ॥ २ ॥

गरुडः । (आत्मगतम्) आश्र्यमाश्र्यम् । कथमस्यामप्यवस्थायामेवमूर्जितमभिधत्ते । (प्रक्रांशम्) अहो महासत्त्व
आवर्जितं मया चन्द्रवा हृदयात्तव शोणितम् ।
धैर्येणानेन च हृतं त्वया हृदयमेव मे ॥ ३ ॥

तत् कस्तवमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नायकः । एवं श्रुधाकुलो भवाज्ञ श्रवणयोग्यः । तत् कुरुष्व तावत्यथमं
मम मांसशोणितेन तृसिम् ।

शङ्खचूडः । (सहसोपद्यते) तार्क्ष्यं न खलु न खलु साहसमनुष्ठेयम् ।
नायं नागः । परित्यज्जैनम् । मां भक्षय । अहं तवाहारार्थं प्रेषितोऽस्मि वासु-
किना । (इत्युरो ददाति)

नायकः । (शङ्खचूडं दृश्वा) कष्टं विफलीकृतो मे मनोरथः शङ्खचूडे-
नागच्छता ।

गरुडः । (उभौ निरुप्य) द्वयोरपि भवतोर्वध्यचिह्नम् । कः खलु नाग
हृति नावगच्छामि ।

शङ्खचूडः । कथमस्थान एव भ्रान्तिः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोकयते कन्तुको
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।
तिज्जसीविषाप्निधूमपटलव्याजिष्ठारत्नत्विषो
नैता दुस्सहशोकफूक्तमस्त्सकीताः फणाः पश्यसि ॥ ४ ॥

गरुडः । [शङ्खचूडस्य फणान्वीक्ष्य नायकं पश्यन्] कः खख्यं मया
व्यापादितः ।

शङ्खचूडः । भो भो अयं विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । परमकारुणि-
केनापि त्वयामुं प्रति निष्ठुरभिदमाचरितमज्ञानात् ।

गरुडः । अये अथमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः ।
मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्रागभारभागेष्वपि ।
दिक्कुञ्जेष्वपि तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया
लोकालोकविचारि चारणगणेषु दीयमानं यशः ॥ ५ ॥

सर्वथा महत्यंहःपङ्क्ते निमग्नोऽस्मि ।

नायकः । भोः फणिपते किमेवमुद्दिष्टोऽसि ।

शङ्खचूडः । किमस्थानभिदमावेगस्य ।

स्वशरीरभिदं दत्त्वा ताक्ष्यात्परिरक्षितं मदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् ॥ ६ ॥

गरुडः । अये करुणाद्वचेतसानेन महात्मना मद्ग्रासगोचरपतितस्यास्य
फणिनः प्राणान् परिरक्षितुं स्वदेह आहारार्थमुपनीतः । तन्महदकृत्यमेतन्मया
कृतम् । किं बहुना बोधिसत्य एवायं व्यापादितः । तदस्य महतः पापस्या-
भिप्रवेशाद्वै नाम्यतप्रायश्चित्तं पश्यामि । तत् क नु खलु वह्नि समासाद-
यामि । (दिशोऽवलोक्य ।) अये अमी केऽपि गृहीताम्य इत एवाभिवर्तम्ने ।
तथावदेतान्प्रतिपालयामि । अये कोऽयं हा पुन्र जीमूतवाहनेति ब्रवीति ।
तस्युद्यक्तमनेनास्य पित्रा भवितव्यम् । ततः कृतमेतदीयेनाभिना । न
शक्नोम्यस्य पुन्रधाताङ्गजया मुखं दर्शयितुम् । अथवा किमभिहेतोः
पर्याकुलोऽस्मि । तटस्थ एवास्मि जलनिधेः । तथावदिदानीम्

ज्वालाभङ्गेभिलोकग्रसनरसलसस्कालजिह्वाग्रकल्पैः
सर्पद्विः सप्तहस्तैस्तृणमिव कवलीकर्तुमीशे समुद्रान् ।
स्वैरेवोत्पातवातप्रसरपदुतरैर्युक्षिते पक्षवातै-
रस्मिन् कल्पावसानज्वलनभयकरे वाङ्वासौ पतामि ॥ ७ ॥

(इत्युत्थातुमिच्छति)

नायकः । भोः पक्षिराज अलमनेनाध्यवसायेन । नायं प्रतिकारोऽस्य
पापस्य ।

गरुडः । (जानुभ्यां स्थित्वा कृताङ्गलिः) भो महात्मन् कस्तर्हि कथ्यताम् ।

पापकः । शृणु

नित्यं प्राणाभिधातात् प्रतिविरम कुरु प्राक्कृतस्यानुतापं
यत्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्वेष्वभीतिम् ।
मम येनात्र नैनः फलति परिणतं प्राणिर्हिसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणकणमिव क्षिसमन्तर्हदस्य ॥ ८ ॥

गरुडः । यदाज्ञापयसि ।

अज्ञाननिद्रया सुसो भवता प्रतिबोधितः ।
सर्वग्राणिवधदेष विरतोऽयग्रभृत्यहम् ॥ ९ ॥

—नागानन्दे पद्मोऽङ्गः ।

EXERCISES

1 Note the uses of—प्रभृति । न केवलं.....प्रत्युत । वि+रम् । अस्थाने ।
किं बहुना । अते । भवितव्यम् ।

2 Name fully—अश्रता । जनितम् । मेषितः । विफलीकृतः । र्यापादितः ।
उद्धीयमानम् । उद्विग्गः । मझः । प्रतिष्ठोधितः । अनुष्टेयम् । तिक्षः ।

3 Dissolve and name the compounds—इष्टपूर्वम् । अवणयोदयः ।
मांसशोणितेन । तीव्रविषाद्धिभूमपटलग्न्याजिह्वारत्नतिविषः । परमकाण्डिकेन । अंहःपङ्के ।
मद्भग्नासगोचरपतितस्य । शृहीताग्रयः ।

4 Write a note on the formation and dissolution of चिक्ष समास.

NOTES

शिराकुसैः: Though the openings in the veins. ऊर्जितम् Nobly.
विफलीकृतो मे मनोरथः Has frustrated my plan. लोकालोक is a mountain
to the farthest end of the world. सुष्टपूँ त It is clear that. तटस्थ

Standing on the shore. कर्तुमीशे (Sc. बाढ़वाग्रौ) Submarine fire that is able to swallow the oceans. कल्पावसानज्वलनभयकरे Frightening like the fire at the time of the destruction of the world. नाये प्रती-कारोऽस्य आपस्य This is not the way to get rid of this sin. प्रतिष्ठोधितः Awakened.

२६ हनूमान् सीतां समाश्वासयति

[This is an extract from the Sundara-kāṇḍam. Māruti learning from Sītā of the misdeeds of Rāvaṇa consoles her by giving her an assurance that Rāma would soon come and rescue her.]

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।

रामनामाङ्गितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ १ ॥

प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।

समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला द्यसि ॥ २ ॥

गृहीत्वा ग्रेशमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।

भर्तारमिव संग्रासं जानकी मुदिताभवत् ॥ ३ ॥

चारु तद्वदनं तु स्यात्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।

बभूव हर्षोदयं च राहुमुक्त इवोङ्गुराद् ॥ ४ ॥

ततः सा हीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।

परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशाशनं महाकपिम् ॥ ५ ॥

विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ।

येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ६ ॥

शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।

विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ७ ॥

नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।

यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणावपि संत्रमः ॥ ८ ॥

प्रेषयित्यति दुर्धर्षो रामो न द्यपरीक्षितम् ।

पराक्रमविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ९ ॥

२१०१ २१०२
कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् । २१०२०३ २१०४
महीं दहति कोपेन युगान्ताभिरिवोत्थितः ॥ १० ॥ २१०२०५ २१०६
अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे । २१०७ २१०८
ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ ११ ॥

२१०९ कक्षिष्ठ व्यथते रामः कक्षिष्ठ परितप्यते ।

उत्तराणि च कार्याणि कुरुते शुरुपोत्तमः ॥ १२ ॥

कक्षिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।

कक्षित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १३ ॥

कक्षिष्ठ विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः ।

कक्षिन्मां व्यसनादसान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥ १४ ॥

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।

दुःखमुत्तरमासाद्य कक्षिद्रामो न सीदति ॥ १५ ॥

कौसल्यायास्तथा कक्षित्सुभित्रायास्तथैव च ।

२१०१०२५ अभीक्षणं श्रूयते कक्षित्कुशलं भरतस्य च ॥ १६ ॥

धर्मापदेशात्यजतः स्वराजयं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातेः ।

नासीद्यथा यस्य न भीने शोकः कक्षित्स वैर्यं हृदये करोति ॥ १७ ॥

इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा । २१०१०३
श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरसाम रामा ॥ १८ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ।

शिरस्य अलिमाधाय वाक्यमुत्तरमव्वीत् ॥ १९ ॥

न त्वामिहस्यां जानीते रामः कमललोचनः ।

तेन त्वां नानयत्याशु शक्तीभिव पुरन्दुरः ॥ २० ॥

श्रुत्वैव च वचो मद्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।

चमूं प्रकर्षन्महर्तीं हर्युक्तगणसंयुताम् ॥ २१ ॥ २१०१०२५ २१०१०३
विष्टुभयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् । २१०१०४ २१०१०५
करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ २२ ॥ २१०१०६ २१०१०७

तत्र यच्चन्तरा मृत्युर्बदि देवा महासुराः ।
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ २३ ॥

तवादर्शनजेनार्थे शोकेन परिपूरितः ।
न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ २४ ॥

न मांसं राघवो भुड्कते न चैव भधु सेवते ।
वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमभाति पञ्चमम् ॥ २५ ॥

नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।
नान्यचिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ॥ २६ ॥

अनिद्रः सततं रामः सुसोऽपि च नरोत्तमः ।
सीतेति मधुरां वार्णीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ २७ ॥

दृष्टा फलं वा पुष्पं वा यज्ञान्यत्थीमनोहरम् ।
बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ २८ ॥

सामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।
शरन्मुखेनाम्बुद्देशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ २९ ॥
—रामायणे मुन्दरकाण्डम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—रामनामाङ्कितम् । करविभूषि-
तम् । ताङ्गम्भुज्ञायतेक्षणम् । वामरर्षभः । कमललोचनः । हर्षक्षणरसंयुताम् । इषानरः ।
खीमनोहरम् ।

2 Note the expressions—क्षीणदुःखफला द्यसि । शिरस्यालिमाधाय । न
स्थामिहस्था जानीते राधवः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य । न शर्म लभते रामः । भक्तम-
श्वाति पञ्चमम् ।

3 Write a note on—(1) गोप्यदीकृतः । (2) भर्तुः सन्देशाहर्षिता ।
(3) कञ्चित् ।

4 Note the grammatical irregularities in this passage and
correct them.

NOTES

किञ्चित् An ornament. उद्धराज The lord of constellations *i. e.* the
moon. भर्तुः सन्देशाहर्षिता Rejoiced at the message of her husband. राक्षस-

पद The seat of the demon i. e. his capital, Lañka. गोऽप्यु A small puddle. सागरमेखला Having a girdle of the (four) oceans. cf. चतुरदधिमालामेखला । इक्षिमन्तौ (with Loc.) Able to. भसैव न तु दुःखानां etc. cf. भसैव जन्मात्मरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसद्धः Baghu. XIV. विपर्यय end. कश्चित् I hope. मर्द्य for मम । विष्टुभवित्वा for विद्वर्य । न शर्मः लभते He is not happy, he is ill at ease. लीभनोहर Liked by women. पञ्चमम् In the fifth division of the day.

२७ शुकनासोपदेशः

[This is an extract from Bana's Kādambarī. Here we see Shukanāsa giving a piece of advice to Chandrāpīda.]

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्ट्य-
मस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेथ-
मतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः ।
आशिशिरोपचारहार्योऽस्यन्ततीत्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवन-
त्वमप्रतिमरुपत्वममानुषशक्तिं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा । सर्वाविन-
यानामेकैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्र-
जलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अपहरति च वात्येव
शुष्कपत्रं समुद्रूतरजोऽधानितरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः ।
हृन्दियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतुष्णिका । भवाद्वा
एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव
रजनिकरगमस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशाः । अथ मेव चानास्वादितविषयरसस्य
ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जीरिते हि हृदये जलभिव गलत्युप-
दिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य । चन्द्रनप्रभवो
न दहति किमनलः । किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो
वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामस्तिलमलप्रक्षालनक्षममजलं ज्ञानं
नोद्भेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राजाम् । विरला हि तेषामुपदेशारः ।
प्रतिशब्दक हृत राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । अलीकाभिमानोन्माद-
कारीणि धनानि । राज्यविषयिकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावस्कर्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपलुवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुखैः श्रवसशङ्ख-लतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैष्टुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदनचिह्नानि गृहीतेवोद्धता । न ह्येवंविधम-परमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न शीलं पश्यति । न वैदर्घ्यं गणयति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्घ्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्भवति । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विग्रलब्धः ।

एवंविधया चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विकृतवा भवन्ति राजानः । तथा हि । केचित् खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विग-हिंताभिः संपद्धिः प्रलोभ्यमाना आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजा-नन्ति । तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । अनुदिवसमापूर्य-माणाः पापेनैवाधमात्मूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वहमीकतृणाग्रावस्थिता जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृह्णैरास्थाननलिनीबकैर्युतं विनोद इति परदाराभिगमनं वैदर्घ्यमिति मृगया श्रम इति पानं विलास इति प्रमसत्ता शौर्यमिति स्वदारपरित्यागोऽव्यसनितेति गुरुवचनावधीरणमपर-प्रणेयत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसक्ती रसिकतेति परिभवसहत्वं क्षमेत्य-विशेषज्ञताऽपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्धिः प्रतारणकुशालै-र्धौतैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्थमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यर्धमर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णभिवात्मा-नमुद्योक्षमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । भिध्यमाहास्यगर्वनिर्भराश्च न ग्रन्थमन्ति देवताभ्यः । नाभिवाद्यन्त्यभिवादनाहार्न् । जरावैक्षुव्यप्रलपित-मिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदे-

शाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्व-
कुर्वन्ति तस्य वचनं शृणवन्ति तं बहुमन्यन्ते योऽहर्निशमनवरतमुपरचिता-
ञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्घावयति ।

तदेवंग्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि
च यौवने कुमार तथा प्रयत्नेथा यथा नोपहस्यसे जनैनै निन्द्यसे साधुभिर्नो-
पालभ्यसे सुहङ्गिर्न शोच्यसे विद्विभिः । यथा च न प्रकाश्यसे विट्टैर्न प्रतार्थसे
कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजगैर्नावलुप्यसे सेवकवृक्नैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्नोन्मत्ती-
क्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्नापहियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः । पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं
च भद्रयन्ति धनानि । तथापि भवदुणसंतोषो मामेवं सुखरीकृतवान् । इदमेव
च पुनः पुनरभिधीयसे । विदांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि
धीरमपि प्रयस्त्वन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
कल्पाणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमा-
गतामुद्ध्रह पूर्वपुरुषैरुद्धां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उच्चमय बन्धु-
वर्गम् । अयं च ते प्राप्तकालः प्रतापमारोपयितुम् आरुदप्रतापो हि राजा
त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धदेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशाशाम ।

—कादम्बरी ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—अतिगहनम् । यौवनप्रभवम् ।
इन्द्रियहरिणहरिणी । दुधकृतेः । तोपराशिसम्भवा । असूतसहोदरा । एवंविधया ।
खद्योतोन्मेषसुहृत्तमनोहराभिः । अतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे । पूर्वपुरुषैः ।

2 Use in sentences—किसुत । यथा यथा...तथा तथा । कामम्
कुण् । असूय ।

3 Name fully—विप्रलव्यः । प्रलोभ्यमानाः । प्रतार्थमाणाः । उद्घावयति ।
मद्रयन्ति । खलीकरोति । आरोपयितुम् ।

4 Compare this passage with passage 29 below.

NOTES

गर्भेन्वरत्वम् Lordship inherited from birth. (i. e. being born with
a silver spoon in the mouth.). अप्रतिमस्तपत्वम् Having an extra-
ordinary (excellent) form (beauty). अनर्थपरम्परा A long line of

evils or calamities. एकैकं Each separately. समवायः Collection, group. सूगतूणिका Mirage (of worldly pleasures). अतिदुरन्ता Quite endless. विशाङ्गे Enter, take effect. कुमुमशर Cupid, god of love. उपदिष्टे Words of advice प्रचण्डतरीभवति Rages all the more wildly. अजलं ज्ञानं Bath without water. इन्द्रुशकलात् From the streak of the moon. उच्चैःशवस् Name of the horse of Indra. Cf. चात्यलयसुच्चैःअवसर्तुरङ्गात् etc. दुर्लभेन परिपाल्यते Is hard to keep. गाधर्वनगरलेखेद् Like the outline of an aerial city. ख्ययोतोन्मेष etc. Temporarily charming like the twinkling of the fire-fly. कनकमयं Golden, yellowish (as a swooning person finds everything to be). आद्यातमूलयः With their bodies puffed up (i. e. they grow fat) being stuffed as it were with sin. अपरे तु etc. For these lines cf. Lesson 29 where we find how all this has been actually done. मर्त्यधर्माणोऽपि etc. Considering themselves as partial incarnation of god, though they are no better than human beings. The king was, however, popularly believed to be an incarnation of god as can be seen from various descriptions of kings in classical literature. cf. 'महसी देवता ह्येषा नरस्पेण तिष्ठति ।' एवं मुखरीकृतवान्. Made me speak thus. सिद्धादेशो भवति Has his commands obeyed.

२८ महेन्द्रः कामं गिरिजागिरिशयोर्धटने नियुनक्ति

[This passage is taken from the Pārvati-Parīpaya, a small dramatic work, attributed to Bāṇabhaṭṭa. Bāṇa is noted for his bombastic style, long involved construction abounding in very long compounds. In this passage, however, such compounds and construction are conspicuous by their absence so much so that some scholars doubt whether Bāṇabhaṭṭa, the author of the famous prose works Kādambari and Haṭha-Charita, could have written this drama.

Summary: The demon Tāraka was sorely oppressing the gods; and none else but the son of Shiva and Pārvati could kill him. Such was the boon he had obtained from the Creator. Shiva was, however, practising severe penance and it was no easy task to persuade him to give up penance and marry Pārvati. In the course of conversation, Brihaspati casually mentions the name of Cupid who is accordingly invited by Indra and entrusted with the difficult task, which he accepts, though not without hesitation.]

(ततः प्रविशति देवदूतः ।)

देवदूतः । अयं स्वामी बृहस्पतिना किमपि मन्त्रयन्वर्तते । तेदनुप-
सर्पामि । (इत्युपसृत्य ।) जयतु जयतु स्वामी ।

महेन्द्रः । देवल, किमुद्दिग्म इव विलोक्यसे ।

देवदूतः । अतिभूमिं गमितामसुरपीडां कथं स्वाभिने विज्ञापयामि ।

महेन्द्रः । मा भैषीः । कथय तेषामुद्यमम् ।

देवदूतः । कथयामि श्रूयताम् ।

उद्गृत्यामरदीर्घकाजलभुवामम्भोरुहाणां ततिं
स्वैरं नन्दनपादपानभिमतानामूलमुन्मूलय नः ।

हृत्वा वाञ्छितवस्तुदानचतुरां तामर्जुनीं दुर्जनाः

(इत्यधोर्णेष्व विरमति ।)

महेन्द्रः । अवशिष्टं च कथयताम् ।

देवदूतः ।

स्वर्गमैष्णकच्चग्रहं रचयितुं निःशङ्कमुद्युज्जते ॥ १ ॥

महेन्द्रः । देवल, कुलिशसहाये मद्राहौ जाग्रति किमेवमतिशङ्का
क्रियते । यथा ।

वृत्रं बलं च नमुचिं च कथावशेषं
कृत्वा विधाय किल पर्वतपक्षभेदम् ।

त्रैलोक्यरक्षणपटोर्मम तारकेऽहिम-
न्वेधोवरः किमु महानयमन्तरायः ॥ २ ॥

तत्कातिपयैरेव दिवसैस्तत्प्रतिक्रिया भविष्यति । गच्छ त्वं समुचितनि-
योगकरणाय ।

देवदूतः । तथा । (इति निष्कान्तः ।)

महेन्द्रः । गुरो, किमतःपरं विधातव्यम् । यथा पूर्वेयुरेव तारकदनुजा-
कान्तिमसहमानैरस्माभिरमरपरिषदा सार्धं भगवानुपास्थितः पश्योनिराचष्ट ।
यथा सेनान्यमन्तरेण नान्येन तारको निहन्तव्यः । तदुत्पादने चायमभ्युपायः ।

स्त्री, सि. ७

हैमवते कटकतटे शशाङ्कचूडामणिस्तपस्तनुते ।

यत्नेन येनकेनचिदस्तु प्रणयी स पार्वत्याम् ॥ ३ ॥

ततस्तयोरात्मसंभवेन सेनान्या कुमारेण वो मनोरथसिद्धिर्भविष्यति ।

महेन्द्रः । तत्कथं गिरिजा गिरिशेन परिग्राह्यते । कदा वा तदुत्पन्नः कुमारः पूरयिष्यति नो मनोरथान् ।

बृहस्पतिः । न हीश्वराणां व्याहृतयो व्यभिचरन्ति ।

महेन्द्रः । (सस्मरणं सहर्षं च ।) विरच्च्यसमादिष्टमस्तकार्थमप्यङ्गी-कुर्वतीव पितुर्निदेशेन सपरिजना पार्वती दिवसे दिवसे समागत्य भगवन्त-मिन्दुशेष्वरं परिचरतीति रम्भामुखाद श्रौषेषम् ।

बृहस्पतिः । यदेवं सिद्धं नः समीहितम् ।

महेन्द्रः । किमेतावता ।

मुख्यरप्सरसां विलाससहितैर्वाक्यैर्मनोहारिभिः

कर्णान्तस्खलितैरपाङ्गवलितैरारोचितभ्रूलतैः ।

बाहोः स्त्रकुचोत्तरीयघटनामञ्जुकणत्कङ्गै-

व्यापारैरपि यो विकारपदवीं न प्राप्तिः संयमी ॥ ४ ॥

तस्य पुनरचिन्तनीयमधिकानन्दसुन्दरमनादिनिधनमनञ्जनमगुणक्रियमात्मान-मवाह्नेन चक्षुषा साक्षात्कुर्वतः समुपसंहृताखिलद्वैतकल्पनाविकल्पस्य स्वतन्त्र-कर्तुश्वराचरणुरोभर्गवतश्वन्द्रमौलेः क्रियद्रवशीकरणं गौरीपरिचरणम् ।

बृहस्पतिः । भगवन्, अन्यथुवतिसामान्यामेव तां न मन्येथाः । यतः ।

आसेचनकतनुश्रीरन्तःकरणस्य किमपि संवननम् ।

सा खलु गिरिराजसुता संमोहनमस्त्रमेव पुष्पेषोः ॥ ५ ॥

महेन्द्रः । (सहर्षम् ।) पुष्पेषोरित्युपोद्धातेन स्मारितोस्मि स एव तयो-गिरिजागिरिशर्योर्वटने पटीयानिति ।

बृहस्पतिः । (सहर्षम् ।)

त्रैलोक्यशासने दक्षा तावकी मतिरूर्जिता ।

शान्तिकं पौष्टिकं करुं शक्ता नः केवलं मतिः ॥ ६ ॥

यतो मदीयापि बुद्धिरिमां वितक्षेपदवीं नावतीणी । तदविलम्बितमेव समा-हृयतां कामः ।

महेन्द्रः । (विलोक्य सर्वम् ।)

मुखरमधुपमालाचारुमौर्वासनाथं
त्रिभुवनजययोग्यं चापमसे दधानः ।

मुखमुदितविलासं वीक्षमाणः प्रियायाः
सहमधुरिह मन्दं मन्दमायाति कामः ॥ ७ ॥

(कामो रतिवसन्ताभ्यां सार्धमुर्पर्ति । चापगर्भेणाङ्गिलिना सविलासं प्रणमति ।)

महेन्द्रः । (आसनागतिकं हस्तेन निर्दिशन् ।) सखे काम, इहोपविश्यताम् ।
(कामो रतिवसन्ताभ्यां सार्धमुपविशति ।)

बृहस्पतिः । अये, माननीयं भवन्तं स्थाने खलु मानयति महेन्द्रः ।

कामः । (अङ्गिलं बद्धा ।)

त्रैलोक्यनाथस्य तवातिशक्तेः किमस्ति कार्यं भवत्वन्मयापि ।

प्रकाशिताशेषदिशावकाशो दिवाकरो दीपमपेक्षते किम् ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः । मा भवानेवमाचष्ट ।

असावलोकसामान्यचापविद्याधुरंधरः ।

करोतु कार्यं सकलं बाहुस्तव दिवौकसाम् ॥ ९ ॥

महेन्द्रः । सखे काम,

चक्रेण विष्णोरापि यदुरापं तरस्विना वा शतकोटिना मे ।

तत्साधयेत्युष्मयं तदस्त्रमहो भवानद्वृतबाहुवीर्यः ॥ १० ॥

कामः । (सर्वम्) स्वामिन्, यस्ते सापत्नमाचरति ।

दनुजो वा मनुजो वा मुनिरपि वा मुखचन्द्रचूडो वा ।

सुरलोकसुन्दरीणां स भवतु बद्धः कटाक्षशृङ्खलया ॥ ११ ॥

(महेन्द्रो बृहस्पतेर्मुखमवलोकयति ।)

बृहस्पतिः । अये काम, यस्त्वया चरमोऽर्थः परिगणितश्चन्द्रचूडो वेति स
द्वार्णीं शङ्करः शैलराजकटकसीम्नि निरातिशयशीतलान्तःकरणस्तपश्चरति ।

कामः । ततस्ततः ।

बृहस्पतिः । तमिदार्णीं पितुर्निदेशेन सपरिजना पार्वती सौभाग्यमयीव
सालभञ्जिका सौन्दर्यदेवतेव विग्राहिणी परिचरति ।

कामः । ततस्ततः ।

बृहस्पतिः । तयोश्च मेलने दिविषदां महती कार्यसिद्धिः । सा च भवन्त-
मेव कटाक्षयति ।

कामः । (आत्मगतम् ।) अनात्मज्ञता हि पुंसामात्मनिधनमापादयति,
यदहमात्मप्रशंसापरवशः परमेश्वरमपि सामान्यवृत्त्या पर्यजीगणम् ।

वसन्तः । (आत्मगतम्) अन्यदुपकान्तमन्यदेवापतितम् ।

कायं सुगन्धिविशिखः स्वदमानचापः

स्त्रीणां वशीकरणकर्मणि जागरूकः ।

कासौ ललाटनयनानलविस्फुलिङ्ग-

वार्तावशेषितपुरत्रितयो महेशः ॥ १२ ॥

रतिः । अहो, अत्याहितमापतितं यत्खण्डपरशुर्जेतत्त्वः ।

कामः । यत्पुनः परिजनपरमाणोर्मत्तोऽपि मखभुजः कार्यमिच्छिन्ति तदा-
त्मव्ययेनापि कर्म कर्तुमुद्युज्यते ।

महेन्द्रः ।

संमोहने तव शरे संहितमात्रे गिरीन्द्रकन्यायाः ।

मुखमतिमुदितविलासं विलोकयति मुग्धधृतिरीशः ॥ १३ ॥

तदीषल्करेऽस्मिन्कर्यं भवता न किंचिदपि शङ्कनीयम् ।

कामः ।

त्यजन्यास्यामि कार्याय प्राणान्प्रियतमानपि ।

यशःशरीरममलं लभन्ते ह्यनुषङ्गिणः ॥ १४ ॥

तथाद्यदिष्टं स्वामिना तथा करिष्यामि ।

महेन्द्रो बृहस्पतिश्च । (हस्तमुद्यम्य)

अस्तु स्वस्त्ययनं तवाय मरुतां सत्याशिषमाशीष-

स्त्रां रक्षन्तु यशश्च तेऽस्तु विपुलं लोकत्रये दीव्यतु ।

शौर्यं त्वं नुजयोरिदं च भवतात्पुङ्गानुपुङ्गोदयं

किञ्चोद्योगमिमं समर्थयतु नः स्वच्छन्दचेष्टाविधिः ॥ १५ ॥

(कामो रतिवसन्ताभ्यां सह शङ्कमानो निकान्तः ।)

महेन्द्रः । गुरो, विरिज्यादेशादनुरूपमस्याभिरेव तावदनुष्ठितम् । कार्य-
सिद्धौ भगवती नियतिरेव प्रभवति ।

बृहस्पतिः । अहमपि प्रस्तुतकार्यसिद्धये कुलदेवताः प्रार्थयितुं गमिष्यामि ।

(इति निकान्ताः सर्वे ।)

—पार्वतीपरिणये द्वितीयोऽङ्कः ।

EXERCISES

1 Name fully—(मा) भैष्मीः ; पटीयान् । (मा) आचष । सखे । जाग्रति ।
अवतीर्णा । उद्विग्न । कटाक्षयति । पर्यजिगणम् । अश्वैषम् ।

2 Note the use of—इव । किम् । सार्थम् । अन्तरेण । स्थाने । किं कार्यम् ।
प्र+भ् । Loc. Abs. । अप+इभ् ।

3 Note the formation of—तावकी । कियत् । खैणम् । Give some
other words thus formed.

4 Decline—सेनानी । सखि । पति । मधवन् । श्वन् । युवन् । पुम् । आशिस् ।
जाग्रत् ।

5 Use compound expressions for—कतिपयैः दिवसैः । द्विवसे दिवसे ।
त्रिभुवनजययोग्यं चापसंसे दधानः ।

6 Dissolve and name the compounds—अङ्गोऽहम् । नन्दमण्डपः ।
निःशङ्कम् । कुलिशसहायः । वैलोक्यरक्षणपदुः । पुर्वेद्युः । पद्मयोनिः । शशाङ्कचूडामणिः ।
अन्ययुवतिसामान्या । पुण्येषुः । मुखरमधुमालाचारूमैर्वीसनाथम् । सहमधुः । चाप-
र्गमः । दुरापम् । कटाक्षशृङ्खला । सपरिज्ञना । सुगन्धिविशिखः ।

7 Note the usages—

- (a) अतिभूमिं गमितामसुरपीडां कथं स्वामिने निवेदयामि ।
- (b) कथावशेषं कृत्वा । वार्तावशेषितपुरत्रितयः ।
- (c) न हीन्वराणां द्याहृतया द्यमित्तरन्ति । cf. Ku. 3.62.
- (d) द्यापारक्षतैरपि यो विकारपदवीं न प्राप्तिः संयमी ।
- (e) मवीयापि बुद्धिरिमां वित्तकपदवीं नावतीर्णा ।
- (f) अनात्मज्ञता हि पुंसामात्मनिधनमापादयति ।
- (g) अन्यदुपकान्तमन्यदेवापतितम् ।
- (h) यज्ञःशारीरममलं लभन्ते ह्यनुषङ्गिणः ।

NOTES

विलोक्यसे=दृश्यसे You appear to be. अतिभूमि गमिता Carried to
excess. आमूलसुन्मूल्य Taking out root and branch, exterminating.

अर्जुनी=धेषुः । खैणम्=खीणां समृहः All the damsels. कुलिशं=वज्रं । मद्वाहौ जाग्रति Loc. Abs. As long as I (lit. my arm) am watchful. परिग्रह् To accept, to marry. समीहितं=इष्टं । यो विकारपद्वीं न प्राप्तिः Who is not disturbed or perturbed. अनञ्जनः=निरञ्जनः । कियत् How meagre, how futile. संबननं=वशीकरणमन्त्रः । पुण्येषुः=मदनः । स्थाने ind. Properly, rightly. मधवन्=इन्द्रः । शतकोहि Indra's thunderbolt. सापत्नं Enmity. निरतिशयशीतिलान्तःकरणः With a perfectly unaffected and calm mind. परमेश्वरमपि सामान्यदृत्या पर्यजीगणम् I spoke of even the great god as though he were an ordinary person. वातावशेषितपुरत्रितयो महेशः God Shiva who burnt the three cities (lit. who left the three cities only in name). खण्डपरम्पुः=शिवः । आस्मद्येन=प्राणः At the cost of my life. ईषत्कर Easy. अनुरूपम् According to.

२९ महाव्यसनसप्तकस्य गुणत्वापादनम्

[This passage is taken from Dashakumāra-Charitam of Daṇḍin who is also the author of Kāvyādarsha and is said to have flourished in the latter half of the sixth century. His style is almost akin to that of Bāṇa.

In this passage we see how cleverly evil habits are shown-almost proved-to be very useful. This passage affords an excellent example of “गुणायन्ते दोषाः”-though by no means in the mouth of a good man in this case.]

देव यथा मृगया हौपकारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो जङ्घाजवः, कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाऽप्तिरिसिः, मेदोपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि, शीतोष्णवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं, सत्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टिज्ञानं, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशल्यशोधनं, शैलाट्वीप्रदेशानां विविधकर्मक्षमाणामालोचनं, आटविकवर्गविश्रम्भणं, उत्साहशक्तिसन्तुक्षणेन प्रत्यनीकविवासनमिति बहुतमा गुणाः । द्यूतेऽपि द्रव्यराशेस्तृणवस्थागादनुपमानमाशयोदार्यं, जयपराजयानवस्थानाद्वर्षविषादयोरविधेयत्वं, पौरुषैकनिमित्तस्थामर्षस्य वृद्धिः, अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणामत्यन्तदुरुपलक्ष्याणां कृटकर्मणामुपलक्षणादनन्तवृद्धिनैपुण्यं, एकविषयोपसंहाराच्चित्तस्थातिचित्रमैकार्ज्ञं, अध्यवसायसहचरेषु

साहसेष्वभिरतिः, अतिकर्कशपुरुषप्रतिसंसर्गादनन्यधर्षणीयता, मानावधारणं, अकृपणं च शरीरवापनमिति । उत्तमाङ्गनाभोगेऽप्यर्थधर्मयोः सफलीकरणं भावज्ञानकौशलं, अलोभक्षिष्टमाचेष्टिं, अखिलासु कलासु वैचक्षण्यं, अलब्धोपलब्धिलब्धानुरक्षणरक्षितोपभोगभुक्तानुसन्धानरुष्टानुनयादिव्यजस्त-मभ्युपायरचनया बुद्धिवाचोः पाटवं, उत्कृष्टशरीरसंस्कारात्सुभगवेषतया लोकसंभावनीयता, परं सुहविष्यत्वं, गरीयसी परिजनव्यपेक्षा, स्मितपूर्वा-भिभाषित्वं, दाक्षिण्यानुवर्तनं, अपत्योत्पादनेनोभयलोकश्रेयस्करत्वमिति । पानेऽपि नानाविधरागभङ्गपटीयसामासवानामासेवनात्स्पृहणीयवयोव्यवस्थापनं, अहङ्कारप्रकर्षादेशेषदुःखतिरस्करणं, अपराधप्रमार्जनान्मनःशब्द्योन्मार्जनं, अश्राव्यशांसिभिरनर्गलप्रलापैर्विश्वासोपबृहणं, मत्सराननुबन्धादानन्दैकतानता संविभागशीलतया सुहृद्वर्गसंवर्गणं, अनुत्तराणि विलसितानि, भयार्तिहरणाच्च साद्ग्रामिकत्वमिति । वाक्पारुण्यं दण्डो दारुणो दूषणानि चार्थानामेव यथावकाशमौपकारिकाणि । नहि मुनिरिव नरपतिरुपशमरतिरभिभवितुमरि-कुलमलं, अवलम्बितुं च लोकतन्त्रमिति ।

—दशकुमारचरिते अष्टम उच्छ्वासः।

EXERCISES

- 1 How are abstract nouns formed from adjectives?
- 2 Note the use of Instrumental, Ablative and Locative.
- 3 Dissolve and name the compounds—दीर्घाध्वलङ्घनक्षमः । आरो-ग्यैकमूलम् । मेदोपकर्षः । शीतोष्णवातवर्षभुत्पिपासासहत्वम् । अवस्थान्तरेषु । प्रत्यनी-कवित्रासनम् । सफलीकरणम् । स्मितपूर्वाभिभाषित्वम् । अनुपमानम् । उपशमरतिः ।
- 4 कानि सप्त महाव्यसनानि । तानि कथमौपकारिकाणि विशेषतो राजाम् ।
- 5 महाव्यसनानामपकारित्वं प्रस्थापयत ।

NOTES

व्यसनसप्तकम् *cf.* लियोऽक्षा सूगया पानं वाक्पारुण्यार्थदूषणे । दण्डपारुण्यमित्ये-तन्महाव्यसनसप्तकम् ॥ औपकारिकी Helpful, useful. उत्कर्ष A great deal. अपव्यय Decrease, loss, reduction. (=अपकर्ष). स्थैर्य=कर्मसहन-त्वम् Tenacity. सर्वानामवस्थान्तरेषु etc. Knowledge of the mental operations of (various) animals under different circumstances. गवलः=अरण्यमहिषः । सस्यलोप Destruction of crops. स्थलपथशल्यशोधनम् Removing the dangers on the land-route. विविधकर्मक्षमाणां (प्रदेशानाम्)

Which are fit for various things. चिक्षणम् = विश्वासोत्पादनम् । संधुक्षणम् Kindling, increasing. प्रत्यनीकविवासनम् Frightening the inimical host ; inspiring the hostile forces with terror. बहुतसाः = बहवः । आक्षयौदार्यम् = चित्तौदार्यम् । अनवस्थान Instability. अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणां (कूटकमण्णम्) (Frauds) committed with the help of dice, manual skill, and the ground. एकविषयोपसंहार Concentration on one subject. (=तदेकवृत्तित्वम्). अध्यवसायमहचरेषु साहसेष्वभिरतिः Love of daring which always accompanies resoluteness (firm mind). धृष्णीयता = अभिभवनीयत्वम् । सम्भावनीयता = संमानः, मान्यता । नानाविधरागभङ्गपटीयसाम्(Wine) Skilled in (creating) shades of various colours. अङ्गरागः = कामः । मत्सराननुष्टुप्तात् etc. Continuity of joy owing to absence of jealousy. संवर्गणम् = एकीकरणम् ।

३० कुशसूनुरतिथिः

[This is an extract from Raghuvamsham of Kālidāsa, It tells us briefly how king Atithi discharged his kingly duties. This may be taken as a description of an ideal king.]

अतिथि नाम काकुस्थात्पुत्रं प्राप कुमुदती ।
पश्चिमाद्याभिनीयामात्रसादभिव चेतना ॥ १ ॥

स पितुः पितृमानवंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
अपुनात्सवितेवोभौ मार्गबुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

तमादो कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

प्रसक्षमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाविणम् ।
मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वसमनुजीविनः ॥ ४ ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धनिवनः ।
किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ ५ ॥

स धर्मस्थसस्तः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान्ध्यवहारानतन्द्रितः ॥ ६ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितः ।
 युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाकलैः ॥ ७ ॥
 यदुवाच न तन्मध्या यहदौ न जहार तत् ।
 सोऽभूद्भवतः शत्रुनुदृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ८ ॥
 वयोरूपविभूतीनामैकैकं मदकारणम् ।
 तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्मोत्सिसिचे मनः ॥ ९ ॥
 प्रसादाभिमुखे तस्मिश्रपलापि स्वभावतः ।
 निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ १० ॥
 कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
 अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ११ ॥
 रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
 तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ १२ ॥
 मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
 स जातु सिव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ १३ ॥
 परेषु स्वेषु च क्षिसैरविज्ञातपरस्परैः ।
 सोऽपसर्पैर्जागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ १४ ॥
 दुर्गाणि दुर्यहाण्यासंस्तस्य रोद्गुरपि द्विषाम् ।
 न हि सिंहो गजास्कन्दो भयाद्विरिगुहाशयः ॥ १५ ॥
 हीनान्यनुपर्कर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।
 तेन मध्यमशक्तीनि भिन्नाणि स्थापितान्यतः ॥ १६ ॥
 परकर्मापहः सोऽभूद्यतः स्वेषु कर्मसु ।
 अवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरत्रिपून् ॥ १७ ॥
 खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।
 दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासद्वामेव भूः ॥ १८ ॥
 स्तूयमानः स जिहाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
 तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्रेष्टिणो यशः ॥ १९ ॥

एवमुद्धन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवत्मना ।
 वृषेव देवो देवानां राजां राजा बभूव सः ॥ २० ॥
 दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
 दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरन्दरीमिव ॥ २१ ॥
 अत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।
 यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ २२ ॥
 इन्द्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्देवकृत्तिर्यमोऽभूत्
 यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।
 पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेरः
 तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ २३ ॥

—रघुवंशे समदशः सर्गः ।

EXERCISES

- 1 Use in sentences—नाम । ग्रहू Caus. । सूर्तिमत् । उभय । प्रति+रुद्रू Caus. । उभ । उद्यत । प्र+हृ । धा । साधारणीभूतम् ।
- 2 Dissolve and name the compounds—स्मितपूर्वाभिभाविणम् । धर्मस्थस्थस्थः । भग्नवतः । रात्रिंदिवविभागेषु । विकल्पपराङ्मुखः । अविज्ञातपरस्परैः । दूरापवर्जितच्छत्रैः ।
- 3 Name fully—अग्राहयत् । अभूत् । प्रतिरोपयन् । समस्तानि । जजागर । स्थापितानि । जिन्हाय । उद्यन् । पौरन्दरीम् ।
- 4 Expand the similes in this passage using यथा—तथा for इव.

NOTES

सोऽशूद्धश्वतः etc. Whatever he did could never be undone. But he always restored the defeated kings to their kingdom even after having conquered their territories. Thus here what he did was undone by himself or in other words he became भग्नवत्. यथोरुपाविभूतीनां etc. Cf. गर्भेभूत्वमभिनवयौवनत्वं etc. XXVII. निकषे हेमरेखेव Like the gold streak, left on the surface of a touch-stone, which generally sticks fast to it. St. 15. The second line contains a very fine illustration. स्वप्नपि जजागर He was wakeful even while asleep. यथा साधारणीभूतम् etc. So that the epithet धनद् became common to both himself and Kubera. धनदः i. e. धनं दयते इति=कुबेरः । धनं ददाति इति=अतिथिः ।

३१ सेयं याति शकुन्तला पतिगृहम्

[This passage is admittedly the best part of the best play of the best poet. Kālidāsa's Shākuntalā is said to be the most charming play that was ever written in Sanskrit; and this portion of the play has a very strong hold on the mind of its reader. Kalidasa is supposed to have lived in the court of king Vikramāditya in the fourth century A. D. He is famous both as a poet and as a dramatist. He is said to have composed a number of works of which the most famous are Raghu-vansham, Kumāra-sambhavam, Megha-dūtam, Vikramorvashiyam, Mālavikāgnimitram, and Shākuntalam.

Summary:—Kaṇva, thinking it fit to send Shākuntalā to her husband, makes arrangements for her departure. In this passage we find her taking leave of everything dear to her and see how dearly she is loved by all. Before she starts, Kaṇva gives her a piece of advice in four memorable verses and heaves a sigh of relief after her departure. This picture of a very familiar household incident is so beautifully drawn by the poet that this passage has an abiding charm of its own.]

काश्यपः ।

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संसृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्प्रवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैकृद्यं मम तावदीशंमिदं स्त्रेहादरण्यौकसः:
पीड्यन्ते गृहिणः कथं तु तनयाविश्लेषदुःखैनवैः ॥ १ ॥

गौतमी । जाते, एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिव्वजमान इव
गुरुरूपस्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला । (सत्रीडम्) तात वन्दे ।

काश्यपः । वस्ते,

यथातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाष्णुहि ॥ २ ॥

गौतमी । भगवन्, वरः खलवेषः । नाशीः ।

काश्यपः । वस्ते, इतः सद्योहुतामीन् प्रदक्षिणीकुरुत्व ।

(सर्वे परिकामन्ति)

काश्यपः । (ऋक्ष्यन्दसाशास्ते)

अभी वेदीं परितः क्लृप्तिष्ठायाः समिद्दन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपप्नन्तो दुरितं हृष्यगन्धैर्वेतानास्त्वां वह्यः पावयन्तु ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृशिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवभिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः । भगवन् इमे स्मः ।

काश्यपः । भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

(सर्वे परिकामन्ति)

शार्ङ्गरवः । इत इतो भवती ।

काश्यपः । भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्थति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्त्रहेन या पल्लवम् ।
आये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
संयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ४ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तस्मिरियं वनवासवन्धुभिः ।
परमृतविरुद्धं कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीद्वशम् ॥ ५ ॥

(आकाशे)

रस्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्गौर्मैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ६ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

गौतमी । जाते, ज्ञातिजनस्त्रियधामिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः ।
प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला । (सप्रणामं परिक्रम्य) नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते । (स्मृत्वा) तात लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः । अर्वैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्विक्षिणेन ।

शकुन्तला । वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखा-बाहाभिः । अश्चप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

काश्यपः ।

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं
भर्तारमात्मसद्वां सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ ७ ॥

इतः पञ्चानं प्रतिपद्यस्व ।

(सर्वे परिकामन्ति)

शकुन्तला । तात, एषोट्जपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति, तदा महं कमल्पि प्रियनिवेदयितुं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः । नेदं विसर्जिष्यामः ।

शकुन्तला । को नु स्वल्पेष निवसने मे सज्जते ।

काश्यपः । व्रत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिष्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
इयामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ ८ ॥

शकुन्तला । वस्तु, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्षित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयि-
ष्यति । निवर्त्तस्व तावत् । (इति रुद्धी प्रस्थिता)

काइयपः ।

उत्पद्मणोर्नयनयोरूपरुद्धवृत्तिं ।
बाध्यं कुरु शिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोशतभूमिभागे ।
मार्गं पदानि खलु ते विषमी भवन्ति ॥ ९ ॥

शार्ङ्गरवः । भगवन्, ओदकान्तं स्तिरधो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते ।
तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिद्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काइयपः । तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः । शार्ङ्गरव, त्वया स राजा
शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्छैःकुलं चात्मन-
स्त्वयस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १० ॥

शार्ङ्गरवः । गृहीतः सन्देशः ।

काइयपः । वस्ते, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वत्तौकसोऽपि सन्तो
लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः । न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम ।

काइयपः । सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विंग्रकृतापि रोषणतया मा स्त्रा प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ११ ॥

वस्ते, परिष्वजस्व सखीजनं च ।

शकुन्तला । (पितरमाश्लिष्य) कथमिदार्ती तातस्याङ्कात् परिश्रद्धा मलय-
तटोमूलिता चन्द्रनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ।

काइयपः । वरसे, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
 विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
 तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
 मम विरहजां न त्वं वत्से जुचं गणयिष्यसि ॥ १२ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

शकुन्तला । (सत्यानुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।
 सख्यौ । (तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो
 भवेत् ततस्तस्यायिदमाः मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला । अनेन संदेहेन वामाकमितास्मि ।
 सख्यौ । मा भैषीः । अतिस्त्रेहः पापशङ्की ।

शङ्करवः । युगान्तरमारुद्धः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला । (आत्रमाभिमुखी स्थित्वा ।) तात, कदा नु भूयस्तपो-
 वनं ग्रेष्मिष्ये ।

काइयपः । श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
 द्वैष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवश्य ।
 भर्त्रा तदर्पितकुदुम्बभरेण सार्थं
 शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १३ ॥

गौतमी । जाते परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरे-
 णापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

शकुन्तला । (भूयः पिनरमालिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मा-
 तिमालं मम कृत उत्कण्ठितुम् ।

काइयपः । (सनिःश्वासम् ।)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
 उटजद्वारविरुद्धं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ १४ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्कान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सख्यौ । हा धिक् हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या । तात,
शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ।

काश्यपः । च्छेहप्रवृत्तिरेवं दर्शनी । (सविमर्शं परिकम्भ्य ।) हन्त भोः,
शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लङ्घमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामय संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकासं
प्रत्यपितन्यास इवान्तरात्मा ॥ १५ ॥

(इति प्रास्थिताः सर्वे)

—अभिज्ञानशकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ।

EXERCISES

1 Dissolve and name—आनन्दपरिवाहित् । प्रियमण्डना । वनवासवन्धुः ।
छायाङ्कुमः । कुशेशयरजोमुद्दरेणः । शान्तादुक्तुलयवनः । सोदयः । वीतचिन्तः । अनव
प्रसवा । पुच्छकृतकः । अचिरपसूता । ओदकान्तम् । भाग्यायत्तम् । प्रस्यभिज्ञानमन्थरः ।
गर्भमन्थरा । चतुरन्तमहीसपत्नी । रचितपूर्वम् । प्रस्यपितन्यासः । अन्तरात्मा ।

2 Note द्वौषितम्—द्वौषितमन्थ अपत्यं पुमान् । Give some more words thus formed.

3 Decline—सग्राह् । दारा । पति । पथिन् ।

4 Note the use of—परितः—यथा । वि+सृज् Caus. । पुरस्कृत्य गम् ।
यदि नाम । हृष् Caus. । किम् । मा रम् ।

5 Name fully—अपद्वन्तः । संस्तीर्ण । संनिहिताः । (मा) गमः । सम्प्रेष्य ।

6 Study the following usages—

- (a) आचारं तावत्प्रतिपद्यश्व ।
- (b) भगिन्यास्ते मार्गंमादेशय ।
- (c) अद्यप्रभृति दूरप्रविवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।
- (d) अहं त्वयि सम्प्रति वीतचिन्तः ।
- (e) इदानीं त्वां तातविभवयिष्यति ।
- (f) अतिनेहः पापशङ्की ।
- (g) युगान्तरमारुदः सविता ।
- (h) परिहीयते गमनवेला ।
- (i) शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

NOTES

आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व Hasten to do him reverence. भर्तुर्बहुमता भव Mayest thou be highly esteemed by thy lord. प्रसिद्धस्व Set out on thy journey. मियमण्डना etc. Though fond of ornaments she never robbed you of any sprouts through her affection for you. ज्ञातिजन-स्त्रियाभिः Who love thee with the affection of a relative. सोदर्यज्ञेह Sisterly affection. दक्षिणेन On the right. ब्रणविरोपणं (sc. तैलं) Healing balm. युत्रकृतकः Nurseling. सहवासपरित्यागिनी Who deserts her companions. ओदकान्तं स्त्रियधो जन etc. A beloved person should be accompanied as far as the (margin of the first) stream. अवान्धवकृता ज्ञेहप्रवृत्तिः The pure spontaneous love (not created in her by any of her relatives). सामान्यमतिपत्तिपूर्वकं etc. You should love her equally with your imperial consorts. लौकिकज्ञा वयम् We are not ignorant of worldly matters. भाग्येष्वनुत्सेकिनी When fortune smiles, be not puffed up. प्रतिक्षणमाकुला Constantly engrossed in great works befitting his (imperial) dignity. अतिज्ञेहः पापशङ्की Excessive love always apprehends evil (where it is least suspected). Cf. 'प्रेम पश्यति भयान्य-पदेऽपि'. परिहीयते गमनवेला The auspicious time for our journey is fast passing. शिवास्ते पन्थानः सन्तु May thy journey be prosperous. ज्ञेहप्रवृत्तिरेवंदाजिनी It is (your) affection that makes (you) view (it) in this light.

३२ चन्द्रापीडो महाश्वेतां सान्त्वयति ।

[This is an extract from Kādambarī showing us how Chandrapīda persuaded Mahāshwetā to remain alive consoling her at the same time by showing the great probability—even certainty—of her reunion with Vaishampāyana.]

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्कृतया चातितपस्त्रितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानु-भावत्वेन च शुचितया चोपारुदगौरवोऽभूत् । तदामीं तु तेनापरेण दर्शित-सङ्घावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपित-प्रीतिरभवत् । आदीर्घ्यतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभावत् । भगवति क्लेशभीरु-रकृतज्ञः सुखासङ्गलुभ्यो लोकः ज्ञेहसदृशं कर्मानुष्टातुमशक्तो निष्फलेनाश्रु-पातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन्नोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव सी. सि. ८

न प्रेमोचितमाचेष्टिं येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनःप्रवृत्ति समुपचितपरिचयः
प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो बान्धवजनः । सनिहिता अपि तृणावश्यावधी-
रिता विषया । विमुक्तान्यतिशयितसुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि । गृहीतं
ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमतिकष्टमङ्गीकृत-
मरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिहतैः परित्यज्यते । मही-
यसा तु यत्नेन गरीयसि क्षेत्रे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम
तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतद् । अज्ञान-
पद्धतिरियम् । मौर्ख्यसखलितमिदम् । यदुपरते पितरि आतरि सुहृदि भर्तरि
वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेष्टा जहति न परित्यज्याः । अत्र हि विचार्य-
माणे स्वार्थं एव प्राणपरित्यागोयमसद्वशोकवेदानप्रतीकारत्वादात्मनः । उपर-
तस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः । न
धर्मोपचयकारणम् । न शुभलोकोपार्जनहेतुः । न निरयपातप्रतीकारः । न
दर्शनोपायः । न परस्परसमागमनिभित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोप-
चितामसावशो नीयते भूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा
संयुज्यते । जीवस्तु जलाभलिदानादिना बहुपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च । मृतस्तु
नोभयस्यापि । सर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ
हरनयनहुतभुजा दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां
बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यात्पुप-
गतेऽपि धृतदेहाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धवकन्यका भर्तृ-
रहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

ग्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या
तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता । अनुभवे च को
विकल्पः । कथं च तादशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीय-
सापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्या
कीदृशी समागतिः । अतो निःसंशयमसाबुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः
प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुक्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां
प्रभावः । बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः । चित्रं च दैवम् । आइचर्यातिशय-
युक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाइच कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिषुण-
मपि विमुशाङ्गिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्यते जीवितप्रदानाद्वते ।

त चासंभाव्यमिदमवगन्तव्यं भवत्या । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथापि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पद्धां प्रमद्वरां नाम कन्यामाशीविष-विलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रूर्णीम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुसारिणमात्मजेन ब्रह्मवाहननाम्ना समरशिरासि शरापहृतप्राणमुदृपी नाम नागकन्या सोच्छा-समकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्यामात्रपावकपरिष्टुष्टमुदरादुप-रत्मेव निर्गतमुत्तरप्रलापोपजितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्लभानसून्नापित-वान् । अत्रापि कथं देवमेव भविष्यति । तथापि किं क्रियते । क उपालभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छुसितुमपि । अतिपिशुनान्यस्यैकान्तनिष्टुरस्य दैवहतकस्य विल-सितानि न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं ब्रेम । प्रायेण च निसर्गत-एवानायतस्वभावभृगुराणि सुखान्यायतस्वभावानि च दुःखानि । तथा हि कथमप्येकस्मिज्जन्मनि समागमो जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नाईस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतनित हि संसारपथमतिगहनम-वतीर्णमेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्त्यापदम् । इत्येवं विधैरन्यैश्च मृदुभिरूप-सान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाज्ज्ञिपुष्टोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्रभालितमुखीमकारयत् ।

—कादम्बरी ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—निःसङ्कृतया । स्नेहसद्वशम् । अतिशयितसुनासीरसमृद्धीनि । अरण्यावस्थानम् । अविद्यज्ञानाचरितः । परस्परसमागम-निमित्तम् । एकपत्नीम् । अपाकृताकृतीनाम् । अवितथगिराम् । अश्वमेधतुरगानुसारिणम् ।

2 Note the uses of—प्रभृति । उप+कु । गुणं आवह् । एनसा संयुक्त् । अते । तथा हि । प्र+भू ।

3 Mark the expressions—आरोपितप्रीतिरभवत् । तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । आयोजितस्तप्तस्थात्मा । अत्र हि विचार्यमाणे । अविरहितामसुभिः । धृतवैहाम् । गिरि वैत्यमास्पदं कुर्यात् । सोच्छासमकरोत् । असूच्यापितवान् । प्रभवति हि भगवान्विधिः । अनायतस्वभावभृगुराणि सुखानि आयतस्वभावानि च दुःखानि । संसारपथमवतीर्णमेते वृत्तान्ता आपतनि ।

NOTES

निःसङ्गता Want of worldly attachments. सुनासीर Indra. असङ्ग-
शोकवेद्वा etc. Being a remedy to remove the pangs of the un-
bearable grief. न शुणमावहति Is of no use, does no good to.
प्रत्युज्जीवन Revival. एनसा संयुज्यते Incurs sin. अप्राकृताकृतीनां Of extra-
ordinary persons. अविन्द्य Inconceivable.

३३ सीता-परित्यागः

[This passage is taken from Uttar-Rāma-Charitam of Bhava-
bhūti, a great poet and playwright who flourished in the eighth
century A. D. Though ranking very high as poet, he falls short of
Kālidāsa in his capacity as an artist. His style is far from being
smooth like that of Kālidāsa. It is rugged. There are, however,
certain passages in his works that are unrivalled in their beauty,
force and loftiness of sentiment. Besides Uttara-Rāma-Charita, he
has composed two other plays—Mahās-Vīra-Charitam and Mālati-
Mādhavam.]

Summary:—Rāma Comes to know from his spy, Durmukha,
how people blamed him for accepting Sītā after her long stay in
Rāvaṇa's palace. As a king he thinks himself bound to satisfy his
subjects and hence orders his brother Lakshmana to leave Sītā in a
forest. In this passage the dramatist has done his best in
depicting the struggle between Rāma the king and Rāma the
husband of Sītā.]

दुर्मुखः । (उपसूत्य) जयतु जयतु देवः ।

रामः । ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः । उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य
रामदेवनेति ।

रामः । अर्थवाद एषः । दोषं तु मे कञ्चित् कथय येन स प्रतिविधीयेत ।

दुर्मुखः (साक्षम्) शृणोतु देवः । (कर्णे एवमेवम्) ।

रामः । अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्ञः । (इति मूर्च्छति)

दुर्मुखः । आश्रसितु देवः ।

रामः । (आश्रस्य)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेशाः प्रशमितमद्भुतैरूपायैः ।

एतत्त्पुनरपि दैवदुर्बिपाका—

दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृष्टम् ॥ १ ॥

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । (विमृश्य सकहणम्) अथवा किमन्यत्
सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ २ ॥

संप्रलेव भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम् युक्तः प्रजानामनुरक्षने स्याः इति ।
अपि च ।

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदसिन्हन्त धिङ् मामधन्यम् ॥ ३ ॥

हा देवि देवयजनसंभवे । हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतवसुन्धरे । हा
जनकवंशनन्दिनि । हा पावकवसिष्ठारूपतीप्रशस्तशीलशालिनि । हा रामैक-
जीविते । हा महारण्यवासप्रियसखि । हा तातप्रिये । हा स्तोकप्रियवादिनि
कथमेवंविधायास्तवामीद्वाः परिणामः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४ ॥

(दुर्मुखं प्रति) दुर्मुखं । ब्रूहि लक्षणमेष ते नूतनो राजा रामः समाजा-
पयति । (कर्णे एवमेवम्)

दुर्सु० । कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिस्फुरितपवित्ररघुकुलसंतानाया
देव्या दुर्जनवचनादेवमनार्यमध्यवसितं देवेन ।

रामः । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इक्षवाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातं च दैवाद्वचनीयबीजम् ।

यज्ञाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद् यातिदूरवृत्तम् ॥ ५ ॥

तद्वच्छ ।

दुर्सु० । हा देवि । (इति निष्कान्तः) ।

रामः । हा कष्टमतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां सौहृदादपृथगाशयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुनितकमिव ॥ ६ ॥

तत्किमित्यस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि ।

(सीतायाः शिरः स्वैरमुन्रमय वाहुमार्कण्)

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुच्च माम् ।

श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्वुमम् ॥ ७ ॥

(उत्थाय) हन्त विपर्यस्तः संप्रति जीवलोकः । अद्य पर्यवसितं जीवित-
प्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । कष्टग्रायं
शरीरम् । अशरणोऽस्मि । किं करोमि । का गतिः । क गच्छामि ।

अथवा ।

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् ।
मर्मोपदातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः ॥ ८ ॥

हा अम्ब अरुन्धति । हा भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामिन्नौ । हा भगवन्पावक । हा
देवि भूतधात्रि । हा तात जनक । हा तात । हा मातरः । हा प्रियसख
महाराज सुग्रीव । हा सौम्य हनूमन् । हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभी-
षण । हा सखि त्रिष्टुपे । दूषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन । अथवा
को नामाहमेतेषामाहाने ।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतज्ञेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ९ ॥

योऽहम्

विश्रम्भादुरासि निपत्य लङ्कनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रञ्याङ्ग्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥ १० ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा) देवि देवि अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसि
पादपङ्कजस्पर्शः । (इति रोदिति । गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्य) हा देवि
कथमेवंविधा गमिष्यसि । भगवति वसुन्धरे क्षाण्यां दुहितरमवेक्षस्व
जानकीम् ।

जनकानां रथूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ११ ॥

(इति निष्क्रान्तः)

—उत्तररामचरितम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—पौरजानपदाः । लोकभ्रष्टः ।
देवयजनसम्भवा । एवंविधा । विषद्वृमः । कष्टप्रायम् । मर्मोपवातिनः । प्रियसखः ।
कथ्याद् ।

2 Name fully—विस्मारिताः वज्रकीलायितम् । अजीजनः ।

3 Note the use of—वि+स्मृ Causal । चिक्र् । क्षिष् ।

4 Note the following usages—

(a) अतिबीभत्सकर्मा लृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

(b) छमना परिवदामि मृत्यवे ।

(c) हन्त विपर्यसः सम्प्रति जीवलोकः ।

(d) को नामः हमेतेषामाहाने ।

NOTES

अर्थवादः Praise eulogy. उद्भेदः Disturbance. प्रश्नमितं Removed,
expiated. आलर्कं Of a mad dog. मत्सम्बन्धात् On my account.
गर्भपरिस्फुरित etc.....In whose womb is throbbing the pure progeny of
Raghu's line. अभिमत् Dear to. अपुदगाशया Whose heart was not differ-
ent from mine. सौनिकः A butcher. स्वैरम् Gently. अपूर्वकर्मचाण्डाल A
villain of unprecedented deeds. आतङ्कः Fear. कठोर Fully developed.
गोत्रमङ्गलम् The auspiciousness of the family.

३४ दुर्वासाः सरस्वतीं शपति

[This is an extract from Bāṇa's Harshacharita.

Durvāsas grow angry with Sarasvatī when she laughed at him
in derision and cursed her in spite of the threats of Sāvitri and
the entreaties of his friends and pupils. Sāvitri was, thereupon,

about to curse him when she was prevented by Saraswati from doing so. God Brahman then severely scolded the wrathful sage for the wrong he had committed and at the same time consoled Saraswati by allowing Savitri as her companion and making the curse only conditional, so that she would be free from the curse as soon as she looked upon the face of her son.]

पुरा किल भगवान् स्वं लोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्ट्रे
समुपविष्टः शुनासीप्रसुखैर्गार्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोदिताः कथाः कुर्वन्नन्याश्च
निरवद्या विद्यागोष्ठीर्विभावयन् कदाचिदासाज्जके । तथासीनं च तं त्रिभुवन-
प्रतीक्षयं सर्वे दक्षचाक्षुषप्रभृतयः सप्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षिषुः सरमहामु-
नयः सिद्धेविरे । विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषामान्योन्यस्य विवादाः प्रादुर-
भूतन् । अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिरत्नेस्तनयस्तारापतेर्भाता द्विती-
येन मन्दुनाश्चा मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वर-
मकरोत् । सर्वेषु शापभयप्रतिपक्षमौनेषु मुनिषु देवी सरस्वती तच्छ्रुत्वा
जहास दृष्टा तु तां तथा हसन्तीं स मुनिराः पापे दुर्गृहीतविद्यालवावलेषे
द्विर्विदर्घे मामप्यपहससीत्युक्त्वा कोपतरलिताङ्गुलिना करेणाक्षमालां विक्षिप्य
कामण्डलवेन वारिणा समुपस्थृत्य शापजलं जग्राह ।

अलान्तरे स्वयम्भुवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी सावित्री आः पाप क्रोधो-
पहत दुरात्मज्ञनात्मज्ञ ब्रह्मवन्धो मुनिखेटक कथमात्मस्खलितविलक्षः सकल-
सुरासुरमुनिमनुजवन्दनीया त्रिभुवनमातरं सरस्वतीं शप्तुमभिलषसीत्युक्त्वा
दृशीमपहाय समुक्तस्ये । मर्षय मर्षय भगवद्भूमिरेषा शापस्येत्यनुशास्य-
मानोऽपि तापसैरुपाध्याय स्खलितमेकं क्षमस्वेति बद्धाज्ञलिपुटैः प्रसाद्यमा-
नोऽपि शिष्यैः पुत्र मा कृथात्पसः प्रत्यूहभिति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा
रोषावेशविवशो दुर्वासा दुर्विनीते व्यपनयाभि ते विद्यालवावलेषपविशेष-
जनितामुज्जतिमधस्तादृच्छ मर्त्यलोकमित्युक्त्वा तच्छापोदकं विसर्जे । ततः
प्रतिशापदानोद्यतां च सावित्रीं सखि संहर क्रोधं संस्तुतमतयोऽपि जायैव
द्विजन्मानो माननीया इत्यभिदधाना सरस्वत्येनां न्यवारयत् । अथ तां
तथा शस्त्रां सरस्वतीं दृष्टा पितामहः सधीरमुवाच । ब्रह्मस्तु साधुसे-
वितोऽयं पन्था येनासि प्रवृत्तः । पुरस्तादुहामप्रसृतोन्द्रियवाजिसमुत्था-

पितं रजः कलुषयति दृष्टिमनक्षजिताम् कियदूरं वा चक्षुरीक्षते । विशु-
ख्या धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानसतः सतो वा । निसर्गविरेधिनी
चेयं पयः पावकयोरिव एकत्र धर्मकोधयोर्वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसि
निमज्जसि । क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता
नं ते बुद्धिरात्मनो दोषान्पश्यति । क्ष महातपोभारवैषयिकता क्ष पुरोभागि-
त्वम् । अतिरोषणशक्षुभ्यानपि अन्ध एवाजनि । न हि खलु कोपकलुषिता
विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमान्धकारिणी भवति
विद्या ततो भ्रुकुटी । आदाविनिद्रियाणि रागः समास्कन्दति चरमं चक्षुः ।
आरम्भे तपो गलति पश्चात् स्वेदसलिलम् । पूर्वमयशः स्फुरति अनन्तरमधरः ।
कथं च ते विषपादपस्येव लोकविनाशाय वल्कलानि जातानि । अनुचिता
खल्वस्य मुनिवेषस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । शैलूष हृव
वृथा वहसि कृत्रिमोपशमम् । अनेनापि लघिन्ना चायान्युपर्येव मुवसे
ज्ञानोदन्वतः । न खल्वेडमूकाक्षा एडा जडा वा एते महर्षयः । रोषदोष-
निषेद्ये स्वहृदये निग्राहो किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम् । एतानि
तान्यात्मस्वलितवैलक्ष्याणि यैर्याति वाच्यतामविदरधो जनः । इत्युक्त्वा
पुनराह । भद्रे सरस्वति मा गा विषादम् । एषा त्वामनुयास्यति सावित्री ।
विनोदविष्यति चास्मद्विरहितां त्वाम् । आत्मजसुखकमलावलोकनावधिश्च ते
शापोऽयं भविष्यतीत्यभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमण्डलः समुचिताद्विक-
करणायोदतिष्ठत् । सरस्वत्यपि शसा किञ्चिदधोमुखी सह सावित्र्या गृहमगात् ।

—हर्षचरितम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—दृक्चाक्षुषप्रभृतयः । सती-
पुरःसरमहासुनयः । द्विजमानः । वृत्तमुक्ता । ज्ञानोदन्वान् । अस्मद्विरहिता । आत्मज-
सुखकमलावलोकनावधिः ।

2 Name fully—विभावयन् । आसीनः । कलहायमानः । कामण्डलवेन ।
निर्वार्यमाणः । निमज्जसि । अजनि । (मा) गा । सिषेविरे ।

3 Note the uses of—अधि+स्था । आस् (with Present Part.) ।
अन्योन्य Loc. Abs. । क—क्ष ।

4 Write a note on the use of—(i) Perfect. (ii) Simple Future.

5 Note the following usages—

- (a) परमेष्ठी कथा: कुर्वन् आसाञ्चके ।
- (b) अन्योन्यस्य विवादाः प्रादुरभूतन् ।
- (c) कथं सरस्वतीं शप्तुमभिलब्दिः ।
- (d) न खलु साधुसेवितोऽयं पन्था येनासि प्रवृत्तः ।
- (e) निसर्गविरोधिनी चेयं पथः पावकयोरिव एकत्र धर्मक्रोधयोर्वृत्तिः ।
- (f) अनुचिता खल्पस्य मुनिवेशस्य हारयादिरिव वृत्तसुका चित्तवृत्तिः ।
- (g) रोषदोषनिषेद्ये स्वद्वये निग्राह्ये किर्मर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम् ।

NOTES

शुनासीर Indra. परमेष्ठिन् God Brahman. ब्रह्मोदिता: Connected with the Vedas. विद्यागोष्टी: Conversations about learning. प्रतीक्ष्य=पूज्य । विस्वरमकरोत् Chanted a discordant note. पुरस्तात् First. अनक्षजिताम् Of those who have not conquered their senses. कृतबुद्धयः The wise. परदोषदर्शनवृक्षाः...पश्यति cf. खलः सर्षपमात्राणि परदिव्राणि पश्यति । आत्मनो विल्पमात्राणि पश्यति । अन्धकारिणी=तमोमयी । राग Passion, red colour. स्फुर् To come up, to be produced, to tremble. वृत्तसुका—(i) सुका: यस्याः सा-हारयादिः (ii) वृत्तात् सुका । (=च्युता, भ्रष्टा) —चित्तवृत्तिः । एह दीफ. रोषदोषनिषेद्ये etc. Loc. Abs. has the sense of “Instead of”.

३५ कण्ठश्वत्थामनोः कलहः

[Bhaṭṭa-Nārāyaṇa is a dramatist of the latter half of the ninth century A. D. He is said to have lived in the reign of king Avantivarman. No other work of this writer is yet known except the play *Vedī-Samhāram* from which this piece is adopted. His style is rather high-sounding and abstruse, but it is at the same time very effective.

Summary—Ashwatthāman, in a fit of sorrow, began to boast of his prowess to Duryodhana in the hearing of Karṇa. Duryodhana was thinking of installing Karṇa as the commander-in-chief and the latter feels, therefore, insulted by the boast of Ashwatthāman. Then begins the quarrel and from words they proceed to blows; but are somehow pacified.]

(ततः प्रविशतिः कर्णदुर्योधनवासनस्थौ ।)

दुर्योधनः । अङ्गराज ।

तेजस्वी रिपुहत्वन्युदुःखपारं

बाहुभ्यां ब्रजति धतायुधप्लवाभ्याम् ।

आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये

किं शस्त्रग्रहसमये विश्वम् आसीत् ॥ १ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुर्स्त्यजेति । यतः शोकान्धचेतसा तेन
विमुच्य क्षत्रधर्मकार्कशं द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः कृतः ।

कर्णः । राजन्कौरवेश्वर न खलिवदमेवम् ।

दुर्योऽ । कथं तर्हि ।

कर्णः । एवं किल द्रौणस्याभिप्राय आसीद्यथाश्वत्थामा मया पृथिवीराज्ञे-
भिषेक्तव्य इति । तस्याभावाद्वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रग्रहणमिति
तथा कृतवान् ।

दुर्योऽ । (सशिरःकम्पम्) एवमिदम् ।

कर्णः । एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासङ्ग्रामस्य राजकस्य
परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषवध उपेक्षा कृता ।

दुर्योऽ । उपपञ्चमिदम् ।

कर्णः न चायं ममैकस्याभिप्रायः । अन्येऽभियुक्ता अपि नैवेदमन्यथा
मन्यन्ते ।

दुर्योऽ । एवमेतत् कः सन्देहः ।

दत्याभयं सोऽतिरथी वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥ २ ॥

(तत उपसर्पतः कृपाश्वत्थामानौ)

दुर्योऽ । (दृष्ट्वा) अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च । (आसनादवतीर्य) गुरो
अभिवादये । (अश्वत्थामानं प्रति) आचार्युत्र एहि परिष्वजस्व माम् ।

(आलिङ्ग्य पार्श्वं उपवेशयति । अश्वत्थामा बाष्पमुत्पृजति ।)

कर्णः । द्रौणायने अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्योऽ । आचार्यपुत्र को विशेष आवयोरसिन्ध्यसनार्णवे । पश्य

तातस्तव प्रणयवान्स पितुः सखा मे

शखे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।

किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं

जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥ ३ ॥

अश्व० । राजश्वेवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारं लघूकर्तुम् । किं तु

मयि जीवति मत्तातः केशग्रहमवासवान् ।

कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम् ॥ ४ ॥

कर्णः । द्वौणायने किमन्त्र क्रियते यदा तेनैव सर्वपरिभवत्राणहेतुना शखा-
मुत्सृजतैतादशीमवस्थामात्मा नीतः ।

अश्व० । अङ्गराज किमाह भवान् । किमन्त्र क्रियत इति । श्रूयतां यक्षियते ।

यो यः शखं विभर्ति स्वभुजगुरुबलः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशश्यां गतो वा ।

यो यस्त्वकर्मसाक्षी चरति मयि ऐ यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ५ ॥

दुर्योऽ । आचार्यपुत्र तस्य तथाविधस्यानन्यसाधारणस्य ते वीरभावस्य
किमन्यसद्वशम् ।

कृपः । राजन्सुमहान्वलु द्रोणपुत्रेण वोद्धुमध्यवसितः समरभारः । तदह-
मेवं मन्ये । भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेतुं लोकत्रयमपि समर्थः । किं पुनर्यु-
धिष्ठिरबलम् । अतोऽभिषिद्यतां सैनापत्ये ।

दुर्योऽ । सुष्टु युज्यमानमभिहितं युध्माभिः । किं तु प्राकप्रतिपद्मोऽय-
मर्थोऽङ्गराजस्य ।

कृपः । राजन् । असदशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे
नवोपेक्षितुं युक्तम् । अस्यापि च तदेवारिकुलमनुशासनीयम् । अतः किमस्य
पीडा न भविष्यति ।

अश्व० । राजन्कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणया ।

प्रयत्नपरिष्ठोधितः सुतिभिरद्य शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाय दोःशालिना

व्यपैतु नृपकाननातिगुरुर्द्य भारो भुवः ॥ ६ ॥

कर्णः । द्रोणात्मज वकुं सुकरमिदमध्यवसितुं दुष्करम् । बहवः कौरव-
बलेऽस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्व० । अङ्गराज एवम् । बहवः कौरवबले शक्ताः । किं तु दुःखोपहतः
शोकावेशादव्रीमि । न पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण ।

कर्णः । मूढ दुःखितस्याश्रुपातः कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य संग्रामावतरण-
मुचितम् । नैवंविधाः प्रलापाः ।

अश्व० । (सकोधम्) अरे राधागर्भभारभूत सूतापसद किमेवमाक्षिपसि ।

कर्णः । सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।

दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥ ७ ॥

अश्व० । किमाह भवान् । ममापि नामाश्वत्थाङ्गो दुःखितस्याश्रुभिः प्रति-
क्रियामुपदिशसि न शक्षेण ।

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं

सम्प्रत्येव भजाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिक्वशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्तेण नाम्भेण किम् ॥ ८ ॥

कर्णः । (सकोधम्) अरे वाचाट वृथाशस्त्रग्रहणदुर्धिदग्ध बटो ।

निर्वीर्यं वा सवीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम् ।

यथा पाञ्चालभीतेन पित्रा ते बाहुशालिना ॥ ९ ॥

अश्व० । (सकोधम्) । अरे रथकारकुलकलङ्क राधागर्भभारभूत आयुधान-
भिज्ञ तातमप्यधिक्षिपति । अथवा

स भीरुः शूरो वा प्रथितभुजसारभिभुवने

कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेति वसुधा ।

परित्यक्तं शस्त्रं कथमिति स सत्यव्रतधरः

पृथासूनुः साक्षी त्वमसि रणभीरो क तु तदा ॥ १० ॥

कर्णः । (विहस्य) एवं भीरुरहम् त्वं पुनार्विक्रमैकरसः । तव पितरमनु-
स्मृत्य महान्मे संशयो जातः । अपि च रे मूढ

यदि शस्त्रमुज्जितमशस्त्रपाणयो
न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलेष्युदासितं
सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसंनिधौ ॥ ११ ॥

अश्व० । (सकोवं सकंपं च) दुरात्मन् राजवल्लभप्रगल्भ सूतापसद असं-
बद्धप्रलापिन्

कथमपि न तिषिद्वो दुःखिना भीरुणा वा
द्वुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पदमायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष अन्यस्यते वारयैनम् ॥ १२ ॥

(इति तथा कर्तुमुत्तिष्ठति)

कृपदुयोर्धनौ । गुरुपुत्र मर्षय मर्षय । (इति वारयतः)

(अश्वत्थामा चरणप्रहारं नाटयति) ।

कर्णः । (सकोवमुत्थाय खड्गमाकृष्य) अरे दुरात्मन् ब्रह्मबन्धो आत्मश्लाधिन्
जान्या काममवध्योऽसि चरणं विद्मुधृतम् ।
अनेन लूनं खड्गेन पतितं वेत्यसि क्षितौ ॥ १३ ॥

अश्व० । अरे मूढ जात्या चेदवध्योऽहमियं सा जातिः परित्यक्ता ।

(इति यज्ञोपवीतं छिनति ।)

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—आसनस्थः । अङ्गराजः ।
भृतायुधहौ । विशस्त्रः । द्विजातिसुलभः । अधिकवयाः । प्रतीपः । तथा-
विधः । सुमहान् । आयुधद्वितीयः । सूतापसदः । मदायत्तम् । प्रतिदिनम् । विक्रमैकरसः ।
अश्वस्त्रपाणिः । उदायुधः । परिकुपितभीमार्जुनभयः । प्रियसखः ।

2 Note the uses of—यावत्...तावत् । उपेक्षा । अन्यथा । अलम् । विशेषः ।
सहृदाशम् । प्रतिपक्षः । शक्तः । उचितम् । उदासितम् । कामम् । अन्योन्य । किम् । यथा ।

3 Name fully—उपपञ्चम् । लघूकर्तुम् । उत्सूजता । अध्यवसितः । आह ।
अध्यवसित्तुम् । उत्सूचम् । स्त्रिया । लूनम् । वेत्यसि । अवधयः । पन्थाः । सेस्पति ।

4 Note the uses—

- (a) सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुर्स्थजेति ।
- (b) द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः कृतः ।
- (c) अलमस्त्वर्थमात्मनं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।
- (d) को विज्ञेष आवयोरस्मिन्द्यसनार्णवे ।
- (e) पक्षपातिनि स्वयि युक्तमेव शोकभारं लघूकर्तुम् ।
- (f) तेन शशसुत्सुजतैताहशीमवस्थामात्मा नीतः ।
- (g) प्राक्प्रतिपक्षोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य ।
- (h) वक्तुं सुकरमिदमध्यवसितुं दुष्करम् ।
- (i) बहवोऽस्य कर्मणः शक्ताः ।
- (j) अनेन मौलिदलनेऽप्युदासितम् ।
- (k) मौलो वा रचयाज्ञालिम् ।

NOTES

एव A boat. किं विश्वा आसीत् Why did he discard his weapon ? कार्कश्यं Hardness. मार्दवं Softness. उपपक्षं Plausible. अन्यथा Otherwise, false. सेनैव...आत्मा नीतः When he reduced himself to such a state by giving up arms. स्वभुजगुरुवलः—शाहुमात्रसहायः । वोद्धुमध्यवसितः समरभारः He has determined to (undertake) bear the brunt of the battle. कृतपरिकरः Installed as a general. प्राक्प्रतिपक्षः अयमर्थः This office has been already promised. वीरजनाधिक्षेपेण To revile warriors. गुरुशापं Karna lived with Parashurāma in the disguise of a Brāhmaṇa and acquired from him the secrets of the art of fighting. The latter, however, came to know the trick Karna had played upon him and cursed him saying that he (Karna) won't be able to use his knowledge in war. उदासितम् He remained indifferent. धमायमात्रं Being puffed up or elated. ब्रह्माबन्धुं Brahmana in name only. वामः Left सेत्स्यति Will be accomplished.

३६ पार्वती-परीक्षा

[This is an extract from Kumāra-sambhavam. In this passage we are told how Shiva himself approaches Pārvatī in the disguise of a young hermit and puts her love to test. She, however, proves her fidelity to the best and is at last rewarded with what she had so long wanted.]

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ज्वलश्चिव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ १ ॥
 तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ २ ॥
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सक्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमां स पश्यन्तुजुनैव चक्षुषा प्रचक्षमे वक्तुमनुज्ञितक्रमः ॥ ३ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं प्रवालमासामनुवन्धि वीरुधाम् ।
 चिरोज्जितालक्षकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ५ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदभेगणयापहारिषु ।
 य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसाद्यमिव प्रयुज्यते ॥ ६ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्त्रिनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ७ ॥
 विकीर्णससर्विलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयैश्चिरतैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ८ ॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यतः सतां सक्षतगात्रि संगतं मनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ॥ ९ ॥
 अतोऽन्नं किञ्चन्नवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपञ्चापलः ।
 अयं जनः प्रशुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं ग्रतिवक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
 अमृग्यमैश्चर्यसुखं नवं वयस्तपःकलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ११ ॥

भवस्यनिष्ठादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदशी ।
 विष्वारमाग्रंहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ १२ ॥
 अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभु कुतः पितृगृहे ।
 पराभिमर्शो न तवाद्विकः करं प्रसारयेत्पञ्चगरत्नसूचये ॥ १३ ॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वश्कलम् ।
 वद् प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ १४ ॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ १५ ॥
 निवेदितं निःश्वितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ १६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेष्मितो युवा चिराय कणोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः शुथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ १७ ॥
 मुनिवृतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव पश्यतौ दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ १८ ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वज्रितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य वक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्षमणः ॥ १९ ॥
 कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्धेभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ २० ॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शोसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ २१ ॥
 सखी तदीया तमुवाच वार्णिनं निबोध साधो तव चेकुत्तृहलम् ।
 यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतथा वपुः ॥ २२ ॥
 दृश्यं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्रुदिंगीशानवर्मस्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥ २३ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधि विविन्वती ।
 तदा सहास्याभिरनुज्या गुरोरियं प्रपञ्चा तपसे तपोवनम् ॥ २४ ॥

हुमेषु सख्या कृतज्ञमसु स्वयं फलं तपः साक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ २५ ॥
 न वेदि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ २६ ॥
 अगूदसङ्गावामितीक्षितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यजितहर्षलक्षणः ॥ २७ ॥
 अथाग्रहसे मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथाञ्जिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ २८ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवासिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ २९ ॥
 अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरति विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुस्सहे ॥ ३० ॥
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुकविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वेलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ३१ ॥
 स्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 वधूदुक्लं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ३२ ॥
 चतुष्कुपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलक्षकाङ्क्षानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ३३ ॥
 हृयं च तेऽन्या पुरतो विद्म्बना यदूद्या वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ३४ ॥
 हृयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ३५ ॥
 वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ३६ ॥
 निवर्तयासादसदीपिततान्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्षयते साधुजनेन वैदिकी इमशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ३७ ॥

हृति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्जितभूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ३८ ॥
 उत्त्राच चैनं परमार्थतो हरं न वेसि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्रितं महात्मनाम् ॥ ३९ ॥
 विपत्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेष्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ४० ॥
 आकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्गोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति यथार्थविदः पिनाकिनः ॥ ४१ ॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्ब दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ४२ ॥
 असंपदस्त्य वृषेण गच्छतः प्रभिज्ञदिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥ ४३ ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना स्वयैकमीशं प्रति साधु भावितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ४४ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ४५ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनार्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ४६ ॥
 हृतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिज्ञवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ४७ ॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिनिक्षेपणाय पदमुदृतमुद्वहन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराङ्गुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न यदौ न तस्यौ ॥ ४८ ॥
 अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
 अह्नाय सा नियमजं कङ्गमुत्ससर्जं क्षेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ४९ ॥

—कुमारसंभवे पञ्चमः सर्गः ।

EXERCISES

- 1 Decline—विद् । सुधू । युवन् । आत्मधू ।
- 2 Name fully—प्रचक्षते । भवतीम् । असुग्यम् । सुधू । ईप्सितः । निवेदि-
तम् । आथ । उद्वीर्यते । विवक्षता । आमनस्ति । विवसुः ।
- 3 Note the uses of—नाम । अपि । प्र+वृत् । तथाहि । यथा...तथा । अर्थ
जनः । कृप । आ+सुच् । कदाचित् । क.....क । दूनम् । अद्वाय ।
- 4 Note the formation—जटिल । आतिथेयी । गाङ् । आत्मीय । वैदिकी ।
- 5 Dissolve and name the compounds—अजिनाषाढधरः । शरीरवद्धः ।
घणुविशेषेषु । अतिगौरवाः । समित्कुशम् । उत्पलाक्षिः । उदारदृशेन । मनीषिभिः ।
सामपदीनन् । प्रद्वृमनाः । प्रार्थितदुलभः । शुद्धलभिनीः । अर्धभागेन । पुरारिम् ।
उन्मदना । अग्रहस्तः ।

NOTES

आषाढ A staff used by ascetics. प्रथमाश्रमः—बद्धाचर्याश्रमः । आतिथेयी Hospitable to guests (अतिथिषु साधुः). साम्येषि Even though they stood on a par with each other. अतिगौरवाः Excessively respectful. क्रम Decorum. पापवृत्तये न रूपं A lovely form does not tend to sinful behaviour. न मां परं etc. You should not look upon me as a stranger. अलश्यशोकाभिभवा Incapable of being afflicted by grief. पराभिमर्षः Outrage. सूचये—सूचिग्रहणार्थम् । कल्पते Is fit for. स्थिरः Hard-hearted. न करोति लक्ष्यं अस्य चक्षुषः Who does not at once show himself to you. स्वयंकृतजन्मसु Planted by herself. सीता Ploughed ground. तदवश्यह Drought caused by him (i. e. Indra). विरचयव-स्थापितवाक् Who had long settled (in her mind) the words to be spoken. उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः Desirous of reaching a high position. अमङ्गलाभ्यासरतिः Taking delight in foul practices. अनुदृश्य कृ To approve of. आ+सुच् To put on. चतुर्क ा hall. स्मेरसुख Smiling, with a smile on his face. विरूपाक्षम्—(1) Having ugly eyes. (2) Having odd eyes. अलश्यजन्मता—(1) Want of any knowledge of birth (i. e. absence of traceable heredity). (2) Whose birth is inconceivable. वैदिकी यूपसाक्षिया Holy consecration as of a sacrificial post. निराशितः : Indifferent. विवृत्यम्=इमशान । न कामवृत्तिवचनीय etc. One who acts wilfully does not care for censure. मार्गचल etc. Like a river agitated by the obstruction of a hill in its course. अद्वाय=इदिति । नवतां विधत्ते Produces freshness (i. e. makes one refreshed).

३७ भार्गवो दाशरथिमाहृयते

[Jayadeva, a poet and dramatist of some reputation, is said to have flourished during the reign of Laxmaṇasena in the beginning of the twelfth century A. D. His style, like that of almost all the later writers, is rather high and involved. It is, never-the-less, vigorous and effective. Jayadeva is the author of the charming lyric poem Gita-Govinda. The other known work attributed to him is a drama Prasanna-Rāghavam, from which the following extract is taken.]

Summary—Rāma had broken the bow of god Shiva who was the Guru of Bhārgava *i. e.* Parashurāma. Bhārgava, therefore, thought it his duty to punish the insolent Kshatriya who had insulted the great god by breaking his bow into two. This passage very beautifully brings out the salient characteristics of both Bhārgava and Rāma]

(ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ)

लक्ष्मणः । (सकौतुकम्)

मौर्वी धनुस्तनुरियं च बिभर्ति मौर्वी
बाणाः कुशाश्च विलसन्ति करे तथास्याः ।
धारोज्ज्वलः परशुरेष कमण्डलुश्च
तद्वीरशान्तरसयोः किमयं विकारः ॥ १ ॥

आर्य किं पुनरिदं ब्रह्मक्षत्रवर्णोत्मकं चित्रमिव स्फुरति ।

रामः । वत्स न विदितं ते । नन्वयं स भगवान् भार्गवो येन क्रौञ्चमही-
धरशिखरं विद्धं छिङ्गं च यस्य क्रीडाकुठारेण हैहयपतेषुहामदोःकाननम् ।

लक्ष्मणः । तर्हि विस्यनीयशीलो भगवान् ।

रामः । विस्यनीयशीलानां शिखामणिरिति वक्तव्यम् ।

(उभौ परिकामतः)

रामः । (अजलिं बद्ध्वा) भगवन् भृगृकुलशिरःशिखण्डक एष सानुजस्त्व
मे प्रश्नयरमणीयः प्रणामः ।

जामदग्न्यः । समरविजयी भूयाः ।

रामः । भगवन् भृगुकुलमौलिमाणिक्य अनुगृहीतोऽस्मि

भार्गवः । (स्वगतम् । सकरुणम् ।

रामे चन्द्राभिरामे विनयवति शिशौ किं प्रकृप्यातिमालम् ।

(विमृश्य सक्रांघेम् ।

हुं चापं चन्द्रमौलेश्चपलमतिरसाविश्वुभञ्जं वभञ्ज ।

(पुनः सानुकोशम् ।

बाला वैधव्यदीक्षां जनकनृपसुता नार्हतीयं मदस्त्रात्

(पुनर्विचिन्त्य सार्मष्टम् ।

आः शान्तो मे कुठारः कथमयमधुना रेणुकाकण्ठशत्रुः ॥ २ ॥

(प्रकाशम् । दाशरथे इयमसौ मे त्वयि समुदाचारानुसारिणी वाग्वृत्तिरेव ।

रामः । (विहस्य) मनोवृत्तिस्तु कीदर्शी ।

भार्गवः । चण्डीशकार्मुकविमर्दकयोस्तव बाह्योर्दर्पं कठिनेनानेन कुठरेण शातयामि ।

रामः । भगवन् निग्रहानुग्रहयोः स्वाधीनोऽयं जनः । परं ते कोपबीजं शातुमिष्ठामि ।

भार्गवः । अहो दर्पान्धता । ननु रे न भग्नं किं त्वया जगद्गुरुशरासनम् ।

रामः । भगवन् अलीकलोकवार्तया निरपराधे मयि मुधा कोपकल-
द्वितोऽसि ।

भार्गवः । तत् किं स्वस्ति हरकार्मुकाय ।

रामः । नहि नहि ।

भार्गवः । तत्कथं निरपराधोऽसि ।

रामः । मया स्वृष्टं म वा स्वृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।

भगवद्वात्मनैवेदमभज्यत करोमि किम् ॥ ३ ॥

भार्गवः । आः कथं रे चन्द्रनदिग्धं नाराचं निधाय हृदयं मे शीतलयसि ।
तदलमनेन । (कुठारमुद्यम्य) हे राम कामरिपुकार्मुकभङ्गसज्जातपातक । तवैष
कठोरधारो निष्कर्षणः कुठारः कण्ठं विशतु । तप्रवीरो भव ।

रामः । हारः कण्ठं विश्वतु यदि वा तीक्ष्णधारः कुठारः ।

स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा ।
संपश्यामो ध्रुवमिह सुखं प्रेतभर्तुमुखं वा
यद्वा तद्वा भवतु न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ ४ ॥

जामदग्न्यः । (सार्वभूमि) कथं मां प्रणतिपात्रं मुनिमात्रं मन्यसे । कण्ठं
क्षत्रियजातिगर्वितो ब्राह्मणजातिं तृणाय मन्यसे । स एव जामदग्न्यः खल्वहं
यः क्षत्रियकण्ठविगलदुष्णासृजोऽजलीन् समर्प्य पितंस्तोषयामास । तदल-
मिदानीमपि,

कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः समिति विश्वसनं पूर्वमुर्वीपतीनाम्
कृत्वान्यत् सप्तकृत्वः पुनरपि कदनं दुर्मदानां नृपाणाम् ।
निर्माय क्षमापतीनां प्रतिसमरहतैरुत्तमैरुत्तमाङ्गैः
कापालीमक्षमालां श्वस्ति भगवतो भैरवस्यार्पयामि ॥ ५ ॥

रामः । हे भृगुतिलक आत्मनो यशोवित्तं मुधा मा हारय ।

जामदग्न्यः । कथं रे हारयिष्यामि । (विमृश्य) अथवा
किञ्चाम वाग्डम्बरपण्डितेषु

युध्मासु वाणीः प्रचुराः प्रयुज्ञे ।
बाणान् रितुप्राणहरान् मदीयान्
सर्वेऽपि यूयं सहिताः सहध्वम् ॥ ६ ॥

रामः । नन्वहमेव सहिष्ये ।

भार्गवः । रे तव गुरुरपि कौशिको मक्षाराच्चभयात्पद्मासनं भगवन्तं ब्राह्मीं
तनुं यथाचे ।

रामः । कथं गुरुमन्यधिक्षिपसि । तदतःपरं न सहिष्ये । (साठोपम्) अये
जामदग्न्य तत् कुलिशकठिनं कोदण्डं रामेणैवानेन भग्नम् । भवतु तत् लैयक्षं
वा नारायणीयं वा । मम दोर्विलासस्तत्त्वं गणयति ।

जामदग्न्यः । (सर्वभूमि) साधु रे क्षक्षियपोत साधु यस्तिल जामदग्न्यना-
स्त्रशण्डधान्नः पुरतः खद्योत इव विद्योतसे ।

रामः । अलमलं वाग्छब्दरेणानेन । क्रियतां यथाभिलिप्तिम् ।
भार्गवः । । यदि शक्तोऽसि तदेहि समरक्षमां क्षमामवतरावः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

—प्रसन्नराघवम् ।

EXERCISES

1 Dissolve and name the compounds—बहुक्षत्रवर्णात्मकम् । उद्ध-
मद्दोःकाननम् । विस्मयनीयशीलः । प्रथयरमणीयः । चन्द्राभिरामः । सहुदाचाराञ्ज-
सारिणी । जगद्गुरुशारासनम् । निरपराधः । प्रतिसमरहृतम् । वाग्छब्दरपण्डितः ।
दिग्माणहरः । कुलिशक्तिनम् ।

2 Name fully—विद्यम् । भूयाः । इक्षुभजम् । शातयामि । शीतलयासि ।
हारय । अर्पयामि । सत्तकृत्यम् । त्रिः ।

3 Note the uses of—स्वस्ति । अथि+वस् । मन् । अः Causal । सहित ।
याच् । गण् । अलम् । आत्मना ।

4 Note the derivation of—मौञ्जी । भार्गवः । दाशरथिः । जामदग्न्यः ।
कापाली । कौशिकः । ब्राह्मी । वैयक्षम् । नारायणीम् ।

5 Decline—दोष् । असुष् । पति । हमापति ।

6 Note the following usages—

- (a) वस्त न विवितं ते ।
- (b) तर्हि विस्मयनीयशीलो भगवान् ।
- (c) समरविजयी भूयाः ।
- (d) शिशौ किं प्रकृत्यातिमात्रम् ।
- (e) चापिमिक्षुभज्ञं चभज्ञ ।
- (f) असौ मे त्वयि सहुदाचाराञ्जसारिणी वाग्छसिरेव ।
- (g) नियहादुग्धयोः स्वाधीनोऽर्थं जनः ।
- (h) निरपराधे मयि सुधा कोपकलाङ्कितोऽसि ।
- (i) तर्त्कि स्वस्ति हरकार्तुकाय ।
- (j) यद्वा तद्वा भवतु न वर्य ब्राह्मणेषु प्रवीरा ।
- (k) ब्राह्मणजार्ति तुणाय मन्यसे ।
- (l) आत्मनो यशोवित्ते सुधा मा हारय ।
- (m) अलं वाग्छब्दरेणानेन । क्रियतां यथाभिलिप्तिम् ।

NOTES

वीरज्ञानरसचोः विकारः Product of the sentiments of heroism and
peacefulness combined. हैहयपति Also called सहजार्जुन on account
of his having a thousand arms. इक्षुभज्ञं चभज्ञ Broke it like sugar-

cane. रेणुकाकण्ठशत्रुः This refers to the fact that Parashurāma, in obedience to his father, had cut off the head of his mother Renukā with his axe. समुदाचारादुसारिणी Customary, following the accepted custom. मनोवृत्तिं Inclination of the mind, thought, as opposed to वाग्वृत्तिं. कीज Cause. आत्मनैव Of itself. प्रेतभृत् God of death. पद्मा तद्वा भवतु Whatever be the result, whatever might befall. मा हारय Do not deprive yourself of. चण्डधामन् The sun. खल्योत् A firefly. समरक्षमा Suitable for a fight.

३८ सुरासुरसैन्यसंग्रामः

[Kumāra-Sambhavam is one of the great classical epics. It is the work of the great poet and dramatist Kālidāsa though it does not always rise to the same level as his other famous works.

In this extract (from Kumāra-Sambhavam), the poet has graphically described the fierce battle that the demons fought with the gods. The description, faithful as it is in various details, presents to us a very nice picture of the battle-field and the art of warfare as it existed in those ancient days.]

अथान्योन्यं विमुक्तासाशाखालैर्भयङ्करैः ।
युद्धमासीत्सुतासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥

पतिः पतिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

सङ्घग्रामानन्दवर्धिण्णौ विग्रहे पुलकाङ्गिते ।
आसीन्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ३ ॥

निर्दयं खङ्गभिज्ञेभ्यः कवचेभ्यः समुस्थितैः ।
आसन्ध्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ४ ॥

खङ्गा रुधिरसंलिप्ताश्रण्डांशुकरभासुराः ।
रजोघने रणोऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ५ ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वराला भीमा हृव भुजङ्गमाः ।
विसृष्टाः सुभर्तै रुद्धैर्योम व्यानशिरे शराः ॥ ६ ॥

निर्भिष्ट दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।
 पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ ७ ॥
 विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यथार्तमिव विद्वलम् ।
 ररास विरसं व्योम इयेनप्रतिरवच्छलात् ॥ ८ ॥
 चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।
 अधावन्हधिरास्वादलुभ्या इव रणैषिणाम् ॥ ९ ॥
 कुन्ताश्चकासिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
 जिह्वाभोगा वमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १० ॥
 प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
 चण्डांशुगुण्डलश्रीणि रणव्योमनि बञ्चमुः ॥ ११ ॥
 कश्चिदभ्यागते वीरे जिवांसौ मुदमादधौ ।
 परावृत्य गते क्षुब्धे निषसादाहवश्रियः ॥ १२ ॥
 अभितोऽभ्यागतान्योद्युं वीरान्नरणमदोद्धतान् ।
 प्रत्यनन्दनभुजादण्डरोमोद्दमभृतो भटाः ॥ १३ ॥
 शस्त्रभिज्ञेभकुम्भेभ्यो मौक्किकानि च्युतान्यथुः ।
 अध्याहवक्षेत्रमुपत्कीर्तिबीजाङ्कुराश्रियम् ॥ १४ ॥
 रणे बाणगणैर्भिज्ञा अमन्तो भिज्ञयोधिनः ।
 निममज्जुर्मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ १५ ॥
 खड्गनिर्लूपमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।
 प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ १६ ॥
 वीराणां शस्त्रभिज्ञानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।
 अधावन्दन्तदष्टोष्टभीमान्यभिरिपुं कुधा ॥ १७ ॥
 क्रोधादभ्यापतहृन्तिदन्तारुदाः पदातयः ।
 अश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्रासैरपाहरन् ॥ १८ ॥
 शस्त्रच्छिङ्गजारोहा विभ्रमन्त हृतस्ततः ।
 युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ १९ ॥

मिलितेषु मिथो योद्धु दन्तिषु प्रसभं भट्टाः ।
 अगृह्णन्युध्यमानाश्च शर्क्षेः प्राणान्परस्परम् ॥ २० ॥
 आक्षिसा अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।
 तदसूनहरन्खङ्गाधातैः स्वस्य पुरः प्रभो ॥ २१ ॥
 उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि ।
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैमही ॥ २२ ॥
 धन्विनस्तुरगारुडा गजारोहाङ्गरैः क्षतान् ।
 प्रत्यैच्छन्मूर्छितान्मूर्यो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ २३ ॥
 खड्गेन मूलतो हृत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।
 प्रतिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्द्रुतम् ॥ २४ ॥
 करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
 असिनासूज्जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ २५ ॥
 तुरङ्गसादिनं शाङ्कहतप्राणं गतं भुवि ।
 अबद्धोऽपि मंहावाजी न साथुनयनोऽत्यजत् ॥ २६ ॥
 भल्लेन शितधारेण भिज्ञोऽपि रिपुणाश्वगः ।
 नामूर्छित्कोपतो हन्तुमियेष प्रपतञ्चपि ॥ २७ ॥
 मिथः प्रासाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।
 शरूप्या युयुवतुः कौचित्केशाकेशि भुजाभुजि ॥ २८ ॥
 रथिनो रथिभिर्बाणैर्हतप्राणा द्वासनाः ।
 कृतकार्मुकसन्धानाः सप्राणा हृव मेनिरे ॥ २९ ॥
 न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छख्मूर्छितम् ।
 प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छङ्गतिष्ठुधि लोभतः ॥ ३० ॥
 अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्वतप्रणौ दिवं गतौ ।
 एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ३१ ॥
 मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूपमूर्धानौ रथिनौ रुचा ।
 खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्त्रकबन्धावपश्यताम् ॥ ३२ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथमिष्टनुरुद्धतायुधाः ।
 नदसु तुर्येषु परेतयोषितां गणेषु गायसु कवचराजयः ॥ ३५ ॥

इति सुरपितृते युद्धे सुरासुरसैन्ययो—
 रुधिरसरितां मजाहन्तिवजेषु तटेष्वलम् ।
 अरुणनयनः क्रोधाङ्गीमभमद्भृकुटीमुखः
 सपदि ककुभामीशानभ्यागमस्तु युयुत्सया ॥ ३६ ॥

—कुमारसम्बवे षोडशः सर्गः ।

EXERCISES

- 1 Dissolve and name the compounds—पुलकाञ्जिते । निर्वयम् । व्यमेदिशः । चण्डांशुकरभासुराः । आशुगाः । द्यथार्तम् । आकर्णम् । रुधिरास्वाद-
 लुधाः । चण्डांशुमण्डलश्रीणि । आहवमियः । शञ्चभिलेमकुम्भेष्यः । भिज्ञयोधिनः ।
 मिलवृक्षानिष्टगाणु । दन्तदृष्टभीमानि । दन्तीन्द्रः ॥ दन्तसुसलौ । सुशहीतः ।
 केशाकेशी । क्षुजासुजि ।
- 2 Decline वसुर् । श्री । द्वय ।
- 3 Name fully—अभीयाय । वधुः । द्यानशिरे । पेतुः । धन्वनाम् । लेलिहासा ।
 वध्महुः । जिवासौ । अभ्युपद् । निर्देनम् । वारितान् । प्रापि । जिवृक्षोः । जिवृक्षया ।
 निरगात् । अभ्यागमत् । युयुत्सया ।
- 4 Exemplify the different kinds of वहृदीर्घि.
- 5 How will you recognise 'Aorist' and 'Desiderative' ?

NOTES

सुनासीर Indra. सुरारि The demon. पति A foot—soldier. अभि+ह् To attack. आसीत्कवचविच्छेदः The armours were perforated, (the hair standing erect on the bodies, piercing the armours). रजोष्वने etc. The battle-field was dense with dust and the bright swords shining in the sun appeared like lightning. रुद्ध Angry. निर्मित्य द्वन्तिमः पूर्वि etc. The arrow had such a quick effect that the elephants fell down dead even before the arrow had reached the ground. इयेनप्रतिरक्षुलात् In the guise of the echoing cries of a hawk. चण्डांशुमण्डलश्रीणि (चक्राणि) Having the splendour of the orb of the hot-rayed (sun). कीतिर्वीजांकुराश्रियम् The pearls fallen from the split up temples of elephants appeared like the sprouts of the seed of fame sown in the field of battle. भिज्ञयोधिनः The warriors on whose back were killed (=विद्यीर्णयमतारः)। वाजिनः From the

horse. शाखाचित्तकमजारोहाः: Cf. भिक्षयोधिनः। प्रत्यैच्छन् Waited for. तुरङ्गसात्किन् (=अव्यग) A horseman. शम्भी Scimitar. स्वेच्छर Moving in the sky. कवन्ध A headless trunk. परेतयोधितः Female ghosts. मज्जद्वन्तिष्ठजेषु In which herds of elephants sank down. तुयुत्सा Desire of fighting. ककुभामीशान् The guardians of the eight quarters (cf. ककुभां दिशामीशान्निन्द्रादीनष्ट दिक्पालान्।)

३९ हर्षः आमयाविनं पितरं द्रष्टुं गच्छति

[This is an extract from Harsha-Charitam. Harsha while on a hunting expedition receives the news of his father's illness and at once hastens to his side. This passage contains a touching description of the meeting of the father and the son.]

अथ कदाचिद् राज्यवर्धनं कवचधरमाहूय हूणान्हन्तुं हरिणानिव हरिणेशः किशोरमपरिभित्वलानुयातं चिरन्तनैरमात्यैः प्रधानैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसारमुत्तरापर्थं प्राहिणोत् । प्रयान्तं च देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गमैरनुवद्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं आतरि निवर्त्मानो नवे वयसि वर्तमानो विकमरसानुरोधी केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु क्रीडन्मृगयथा मृगलोचनः कतिपयान्यहानि बहिरेव द्यलम्बत । चकार चाकर्णाकृष्टभासुरभलवर्षी स्वल्पीयोभिरेव दिवसैर्निःशापदान्यरण्यानि ।

एकदां तु वासतेयास्तुरीये यामे प्रत्यूषस्येव स्वमें चदुलजवालापुञ्जपिञ्चरितसकलककुभं दुर्निवारणदावहुतभुजा दद्यामानं केसरिनमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव दावदहने समुत्सृज्य शावकानुप्लुत्यामानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत् । आसीच्छास्य चेतसि । लोहेभ्यः कठिनतराः खलु रङ्गमया बन्धनपाशाः । यदा-कृष्टास्तिर्थं द्वयेवमाचरन्तीति । प्रबुद्धस्याय दक्षिणेतरमक्षि पस्पन्दे । गात्रेष्वकसादेव च वेपथुर्विंप्रथे । निर्निभित्तमन्तवन्धनस्थलाच्छचालेव हृदयम् । अकारणादेवाजायत गरीयसी दुःखासिका । किमिदमिति समुपनतविविधविकल्पविमथितमतिरपगतथृतिश्चन्तवनमितवद्दनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुन्निद्यमानस्थलकमलिनीवनमिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षोणीम् । अहिं

च तास्मिन्द्वयनैव चेतसा चिक्कीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्य-
मङ्गो भवनमागत्य उभयतो मन्दं मन्दं वाह्यमानतनुतालवृन्तो वेत्रपट्टिकाम-
विशयानः साशङ्क एव तस्थौ । अथ दूरादेव दीर्घाध्यगन्तारं कुरङ्गकनामान-
मायान्तमद्राक्षीत् ।

इत्था पूर्वनिमित्तपरम्पराविभूतभीतिरसिद्धत हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृत-
प्रणामः समुपस्थ्य प्रथममाननलभ्नं विषादमुपनिन्ये पश्चालेखम् । तं च हर्षः
स्वयमेवाचायत् । लेखार्थैनैव च सह गृहीत्वा हृदयेन सन्तापमविप्रस्थूपोऽभ्य-
धात् । कुरङ्गक किं मान्यं तातस्येति । स चाचक्षे देव दाहज्वरो महानिति ।
तच्छाकर्ण्य सहसैवास्य हृदयं पकाल । कृतमनाश्च जनयितुरायुष्कामोऽपरिमि-
तमणिकनकरजतजातमात्मपरिबर्हमशेषं ब्राह्मगसादकरोत् । वेपमानहृदयश्चा-
रुण्य तुरङ्गममेकाक्षयेव प्रावर्तत ।

प्रस्थितस्य चास्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो विनाशमुपस्थितं राजसिंहस्य
हरिणाः प्रकटयांबभूतुः । अशिशिररशिममण्डलाभिमुखश्च हृदयमवदारयश्चित्त
दावशुष्के दारुणि दारुणं रसास वायसः । दुर्निमित्तैरनभिनन्द्यमान-
गमनैश्च भितरामशङ्कत । पितृस्नेहातत्तदुपेक्षमाणस्तुरङ्गमस्कन्धबद्धलक्ष्यं
चक्षुरविचलं दधानो तूर्णीभूतेन भूपाललोकेनानुगम्यमानो बहुयोजन-
संपिण्डितमध्वानमेकैवाह्वा समलङ्घयत् श्रेण च राजद्वारं प्रति-
षिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ । तुरगादवतीर्णश्चाभ्यन्तराभिष्कामन्तमप्रसङ्ग-
मुखरागं सुषेणनामानं वैद्यकुमारकमद्राक्षीत् । कृतनमस्कारं चाप्राक्षीत्
सुषेण, अस्ति तातस्य विशेषो न वेति । सोऽव्रवीत् नास्तीदानीं
यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वेति । मन्दं मन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च
दुःखदीनवदनेन बद्धमण्डलेनोपांशुव्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषानुज्ञा-
वयता, केनचिह्नस्वमानावेद्यता, केनचित् कार्त्तान्तिकदेशान् प्रकाशयता,
अन्येनानित्यतां भावयता संसारं चापवदता कलिकालविलसितानि च निन्दता
द्वैवं चोपालभमानेनापरेण धर्माय कुप्यता राजकुलदेवताश्चाधिक्षिपता वाह्य-
परिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश । अविरलबाध्यपयः-
परिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्व्यद्रवगन्धगर्भ-
मुक्तथतां काथानां सर्पिषां तैलानां च पद्यमानानां गन्धमाजिघञ्जवाप
तृतीयं कक्ष्यान्तरम् ।

तत्र चातिनिःशब्दे पिहितपक्षद्वारके परिहृतकपाटरटिते घटितगवाक्षरक्षि-
तमरुति निभृतसंशानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि धवलगृहे स्थितम्, अनवर-
तपरिवर्तनैस्तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोष्मणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानम्,
आसन्नयमदर्शनोद्वेगादिव किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं चक्षुदधानम्, अस्युष्णा-
निःश्वासदग्धयेव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमानदारुणसंप्रिपातार-
म्भम्, अङ्गभङ्गवलनोत्क्षस्त्वभुजयुगलम्, समीपे कालस्य अन्तिकेऽन्त्योद्वा-
सस्य द्वारि दीर्घनिद्रायाः जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्तमानम्, विरलं वाचि
विहृलं वपुषि क्षीणमायुषि प्रचुरं प्रलापे सन्ततं श्वसिते पाश्वोपविष्टयानवर-
तरोदनोच्छूनयनया मुहुर्मुहुः । आर्यपुत्र, स्वपिषि ॥ इति व्याहरन्त्या देव्या
यशोमत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरमद्राक्षीत् । अवनिपतिस्तु
दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि प्रसार्य भुजौ एष्वेहीत्याह्वयव्या-
रीरार्थेन शयनादुदगात् । ससंब्रममुपसृतं चैनं विनयावनन्नमुक्तमय्य बलादु-
रसि निवेश्य विशिष्वित प्रेमणा निशाकरमण्डलमध्यम्, मज्जिवामृतमये
महासरसि, पीडयन्नक्षेत्रानि विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग । पस्पर्शी
च पुनः पुनर्वेष्टुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छादिवावादीत् ।
वस्त्र, कृशोऽसीति । भणिडस्त्वकथयत् । देव, तृतीयमहः कृताहारस्या-
स्याद्येति । तच्छुत्वा बाष्पवेगगृह्णमाणाक्षरं कथं कथमप्यायतं निःश्वस्यो-
वाच । वस्त्र, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम् । नार्हस्यतिमात्रमा-
त्मानं शुचे दातुम् । निशितमिव शश्वं तक्षणोति मां त्वदीयस्तनिमा । न
श्वल्पपुण्यभाजां वंशमलंकुर्वन्ति भवाद्वाशः । त्वज्जन्मनैव कृताथोऽस्मि
निरभिलाषोऽस्मि जीविते । भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम् । प्रजा-
मिस्तु बन्धुमन्तो राजानो न ज्ञातिमिः । तदुत्तिष्ठ । कुरु पुनरेव सर्वाः
क्रियाः । कृताहारे च त्वच्यहमपि स्वयमुपयोक्त्र्य पथ्यम् ।

हृत्येवमभिहितस्य चास्य धक्षयश्चिव हृदयमतितरां शोकानलः सन्दुशुक्षे ।
क्षणमात्रं च स्थित्वा पित्रा पुनराहारार्थमादिश्यमानो धवलगृहादवततार ।
—हर्षचरितम् ।

EXERCISES

1 Name fully—स्वल्पीयोमिः । अद्वाक्षीत् । कठिनतरः । दक्षिणेतरम् ।
गरीयसी । अवतीर्णः । अप्राक्षीत् । वीक्ष्यमाणः । आजिग्रन् । प्रसार्य । उक्तमय्य । ऊन् ।
अवादीत् । विभूरयति । अधिकतरम् । निशितम् । धक्षयन् । अतितराम् ।

2 Write a note on the formation and uses of the degrees of comparison.

3 Decline—कतिपय । अहन् । असि । चक्षुस् । चतुर् ।

4 Note the uses of—अधि+इ । सम् । पा causal.

5 Dissolve and name the compounds—वच्छुतमुजा । आचुडकामः । आत्मपरिवर्हम् । प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशम् । तदवस्थः । विनयावनम्भम् । प्रणतजननीकः । बाष्पवेगमृद्धमाणाक्षरम् ।

6 Note the formation of—चिरस्तन् । उत्तरापथम् । त्रुटीय । च्छेदमय । सहस्रधा । बाहुणसादकरोद् । त्रुटीय । तनिमन् । त्वदीय । भवाद्दश ।

NOTES

हरिणेशः A lion. कैलासप्रभाभासिनीं ककुमे The direction shining with the lustre of Kailāsa i. e. the north. नवं वयस् Youth. चक्षुल Abounding in. तुषारशैल The Himalaya. मृगयथा अहिरेव अप्यलम्बत He remained out (of his capital) hunting. वासतेरी Night. दावहुतमुज् Forest conflagration. दक्षिणेतर Left. समुपनतविधविकल्प etc. Whose mind was perturbed with the various thoughts that occurred to him. स्तिमिततारकेण चक्षुषा etc. He made the earth appear like a lotus-bed on land with the pupil of his eye (kept) steady. शून्य Vacant. हरितहृष्ट The sun. पूर्वनिमित्तपरम्पराविशृतभीतिः Who was inspired with fear on account of the series of ill-omens. एकेनवाह्ना In a day. यदि भवेत्कुमारं हृष्टाः If at all any change for better takes place, it will be only after seeing your honour. अनवरतरोदनोऽच्छूननयनयः With her eyes swollen on account of conetant weeping. शरीरराधेन शयनादुव-गात् i. e He sat up in his bed बेपथुमत् Trembling. त्रुटीयमहः etc. It is now three days since he took meals. बाष्पवेगमृद्धमाणाक्षरं With his words interrupted by a forcible gush of tears. आयते निःश्वस्य Heaving deep sighs. नाहृस्यतिमात्रं etc. It does not behove you to give yourself up so much to grief. भिषगद्वारोधः etc. It is only on account of the persistent entreaties of the doctors that I am drinking medicine.

४० उद्यनः वासवदत्तां पद्यति

[This is an extract from Swapna-Wāsawadattam of Bhāsa whose works have only recently engaged the attention of Sanskrit scholars. No less than thirteen plays are attributed to Bhāsa. The number and variety of his plays combined with the simplicity of style and realism of characters etc. are a decisive proof of the high

merit of Bhāsa as a playwright. Absence of compounds and involved construction—which are the characteristic marks of later Sanskrit works—go to prove the antiquity of the author; and oriental scholars seem inclined to date Bhāsa somewhere about 5th or 4th century B. C.

As it was necessary for some political reasons to form an alliance with the king of Magadha, the minister of Udayana gives out that he and Queen Wāsawadattā were burnt in a big fire that consumed Lāvāṇaka. Some time after this king Udayana is married to Padmāvatī, the sister of the king of Magadha and the alliance is formed. But Udayana's love for Wāsawadattā is as strong as ever and he is always ill at ease. While thus thinking of Wāsawadattā he is told that Queen Padmāvatī is suffering from headache. He therefore, at once goes to the place where she is reported to be lying on bed. But not finding her there he reclines on the bed and falls asleep. Soon after this comes Wāsawadattā to comfort Padmāvatī. But she soon comes to know her mistake and leaves that place in haste. The king, however, wakes up just then and suspects that she must be Wāsawadattā and says so to his buffoon who tries his best to persuade him to the contrary.]

(ततः प्रविशति राजा ।)

राजा । श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां
कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।
लावाणके हुतवहेन हुताङ्गयस्ति
तां पश्चिमीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

(प्रविश्य ।)

विदूषकः । त्वरतां त्वरतां तावद्वावान् । तत्रभवती पश्चावती शीषवेदनया
दुःखिता ।

राजा । भोः ! कष्टम् ।

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां
लब्धवा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।
पूर्वाभिधातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः
पश्चावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

सी. सि. १०

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते पश्चावती ।

विदूषकः । समुद्रगृहके किल शश्यास्तीर्ण ।

राजा । तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः । पृथ्वेतु भवान् ।

(उभौ परिकामतः ।)

विदूषकः । इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवान् ।

राजा । पूर्वं प्रविश ।

विदूषकः । भोः । तथा । (प्रविश्य ।) अविधा तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् । एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातले परिवर्तमानोऽयं काकोदरः ।

राजा । (प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्) अहो सर्पब्यक्तिवैधेयस्य ।

ऋज्वायतां हि मुखतोरण्णलोलमालां

अष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्ख ! सर्पम् ।

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना ।

किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः । सुष्टु भवान् भणति । न खल्वयं काकोदरः । तत्रभवती पश्चावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

राजा । वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

विदूषकः । कथं भवाज्ञानाति ।

राजा । किमत्र ज्ञेयं । पश्य ।

शश्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा

न क्षिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षभिघातौषधैः ।

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचिकृता

प्राणी प्राप्य रुजं पुनर्न शश्यनं शीर्षं स्वयं मुद्भवति ॥ ४ ॥

विदूषकः । तेन शश्यां शश्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवतीं प्रतिपालयतु भवान् ।

राजा । बाढम् । (उपविश्य) वयस्य ! निद्रा मां बाधते । कथ्यतां काचित् कथा ।

विदूषकः । अहं कथयिष्यामि । हुङ्कर्ति करोत्वश्चभवान् ।

राजा । बाढम् ।

विदूषकः । अस्ति नगर्युजयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकम्बानानि वर्तन्ते किल ।

राजा । कथमुजयिनी नाम ।

विदूषकः । यद्यनभिप्रेतैषा कथा अन्यां कथयिष्यामि । अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम । तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम ।

राजा । मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम् ।

विदूषकः । किं राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम् ।

राजा । एवमेतत् ।

विदूषकः । तेन हि मुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोष्टगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्तो नगरं काम्पिल्यम् इति बहुशस्तदेव पठित्वा) इदानीं शृणोतु भवात् । अये सुप्तोऽत्रभवान् । अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वागमिष्यामि । (निष्कान्तः ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता आवन्तिकावेषेण चेटी च)

चेटी । एत्वेत्वार्था । इदं खलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दुःखिता ।

वासवदत्ता । कुल शयनं रचितं पद्मावत्याः ।

चेटी । समुद्रगृहके किल शश्यास्तीर्णा । इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्था । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि । (निकान्ता)

वासवदत्ता । अहो, अकरुणाः खलवीश्वरा मे । विरहपर्युत्सुकत्यार्थपुश्चल्य विश्रामस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य) अहो परिजनस्य प्रमादः । अस्वस्थां पद्मावतीं केवलं दीपसहायां कृत्वा परित्यजति । इयं पद्मावत्यवसुस्ता । यावदुपविशामि । अथवान्यासनपरिग्रहेणात्प इव स्तेहः प्रतिभाति । तदस्यां शश्यायामासुपविशामि । (उपविश्य) किं नु खलवेतया सहोपविशन्त्या अथ प्रह्लादितमिव मे

हृदयम् । दिष्टयाविष्ठश्चसुखनिःशासा । निवृत्तरोगया भवितव्यम् । यावद्छ-
विष्ये । (शयनं नाटयति ।)

राजा । (स्वप्रायते) हा वासवदत्ते ।

वासवदत्ता । (सहसोत्थाय ।) हम्, आर्यपुत्रः । न खलु पद्मावती ।
किन्तु खलु दृष्टास्मि । महान् खल्वार्यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम
दर्शनेन निष्फलः संवृत्तः ।

राजा । हा अवन्तिराजपुत्रि ।

वासवदत्ता । दिष्टया स्वभायते खल्वार्यपुत्रः । नात्र कश्चिज्जनः । यावन्मु-
हृतकं स्थित्वा दृष्टिं हृदयं च तोषयामि ।

राजा । हा प्रिये । हा प्रियशिष्ये ! देहि मे प्रतिवचनम् ।

कासवदत्ता । चिरं स्थितास्मि । कोऽपि मां पश्येत् । तद् गमिष्यामि ।
अथवा शय्यावलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि ।
(तथा कृत्वा निष्कान्ता ।)

राजा । (सहसोत्थाय ।) वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । हा धिक् ।

निष्कामन् संब्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताङ्गितः ।

ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः । अयि प्रतिबुद्धोऽत्रभवान् ।

राजा । वयस्य । प्रियमावेदये धरते खलु वासवदत्ता ।

विदूषकः । अविहा वासवदत्ता । कुत्र वासवदत्ता । चिरात्खलूपरता
वासवदत्ता ।

राजा । वयस्य ! मा मैवम् ।

शय्यायामवसुं मां शोधयित्वा सखे गता ।

दरधेति ब्रुवता पूर्वं वश्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ६ ॥

विदूषकः । अविहा, असम्भावनीयमेतद् । न । उद्कस्त्रानसङ्कीर्तनेन
तत्रभवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

राजा । यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम् ।

अथायं विभ्रमो वा स्याद् विभ्रमो हास्तु मे चिरम् ॥ ७ ॥

विदूषकः । मेदानीं भवानात्मानमवहसितं कर्तुम् । किन्त्वसिन् राजकुले—
चन्तिसुन्दरी नाम यक्षिणी प्रतिवसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

राजा । न न ।

स्वप्नस्यान्ते विभुद्देन नेत्रविप्रोषिताज्जनम् ।

चारित्रमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं सुखम् ॥ ८ ॥

अपि च वयस्य ! पश्य पश्य ।

योऽयं सन्त्रस्तया देव्या तथा बाहुर्निर्पीडितः ।

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुच्छति ॥ ९ ॥

—स्वप्नवासवदते पश्चमोऽङ्कः ।

EXERCISES

1 Name and dissolve the compounds—पुनरागतदारभारः । पूर्वाभिवातसरुजः । दीपप्रभावसुचितरूपः । ऋज्वायताम् । सुखतोरणलोलमालाम् । विश्रामस्थानभूता । शश्यावलम्बितम् । नेत्रविप्रोषिताज्जनम् ।

2 Name fully—आस्तीर्णा । परिवर्तमानः । भ्रष्टां । जनयितुम् । इजा । स्वप्नायते । आरोप्य । धरते । दीर्घायित्वा ।

3 Decline fully—निशा । सखि ।

4 Study the following expressions—

- त्वरतां त्वरतां तावद्द्वान् ।
- पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ।
- (माला) किञ्चित्करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ।
- निद्रा मां आधते ।
- सुहृत्तकं प्रतिपालयतु भवान् यावदोष्टगतं करिष्यामि ।
- अकरुणाः खल्वीश्वराः मे ।
-दीपसहायां कृत्वा परिस्थजति ।
- दिष्टश्चाविच्छिन्नसुखनिःशासा । निवृत्तरोगया भवितव्यम् ।
- ततो द्यक्षं न जानामि भूतार्थेऽयं मनोरथः ।
- मेदानीं भवाननर्थं चिन्तयित्वा ।

5 Explain fully—महान् खल्वार्ययौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दर्शनेन इनिष्टफः संवृत्तः ।

NOTES

पुनरागतद्वारभारः Who am again bent under the burden of a (second) wife. [The second marriage is burdensome to the king on account of his deep love for his first wife Wāsawadattā.] अवन्ति-
द्वृपते: तनूजा is Wāsawadattā, the first wife of the king. स्वावाणके etc. This line refers to the report that Wāsawadattā was consumed by fire in the village of Lāvāpaka. हिमहत्तं पश्चिनीम् इव A very usual simile. cf. हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिवर्षनं मता R. 8. 45. शीर्षवेदनया दुःखिता Is suffering from headache. मन्त्र एव etc. My grief has a little abated as I have obtained etc. पश्चावतीमपि etc. I am afraid that Padmāvatī will meet with the same fate (as Wāsawadattā). तस्य मार्गमादेश्य Show me the way to it. काकोदर A serpent. मुखतोरण The outer arch. भ्रष्ट Fallen. अवगच्छसि सर्पम् You take it to be a serpent. किञ्चित् चरितं करोति Imitates to a certain extent. प्रच्छद्रुतं A covering for the bed. शिरोपथानं न क्लिष्टं The pillow is not soiled. दृष्टिविलोभनं जनयितुं To create an attraction for (i. e. to attract) the eyes. निद्रा मां बाधते I am overpowered by sleep i. e. I feel inclined to sleep. यावकीषुगतं करिष्यामि While I repeat it so that it may be on my lips (i. e. at the tip of my tongue). दृढम् Excessively. रचितं Spread, prepared. अकरुणाः खल्विश्वरा मे Gods are, indeed, cruel to me. केवल दीपसहाया कृत्वा Leaving her all alone (lit. with only the lamp for her companion). अन्यासनपरिग्रहेण etc. Taking a separate seat points to a somewhat imperfect or defective love. दिष्टचा I am glad that etc., fortunately etc. यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारः Yaugandharāyaṇa's plan was to introduce Wāsawadattā to Udayana after a few days; but the plan would be frustrated if she is seen and recognised by Udayana at this stage. द्वारपक्ष The panel of a door. भूतार्थेऽयं मनोरथः Whether this is a reality or merely a creation of fancy. धरते=जीवति । चिरात् Long ago. सन्त्रस्ता Afraid (that she might be discovered). रोमहर्षं Horripilation.

संकीर्ण-पद्धानि

सज्जनः ।

सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्गदन्ति कवयस्तदलीकम्
अन्यदेहविलसत्परितापात्सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥ १ ॥

हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः
खलवागिवशिखैस्तीक्ष्णैर्भिन्नन्ते न मनाग्रयतः ॥ २ ॥

१ वज्रादपि कठोराणि मृतूनि कुसुमादपि
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ३ ॥

अतिकृपिता अपि सुजना योगेन मृदुभवन्ति न तु नीचाः
हेमाः कठिनस्यापि हि द्रवणोपायोऽस्ति न तुणनाम् ॥ ४ ॥

तृष्णां छिन्दि भज क्षमां जहि मदं पापे रति मा कृथाः
सत्यं ब्रह्मन्याहि साधुपदवर्णं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वाम्भुणान्
कीर्ति पालय दःखिते करु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ५

ख्याति गमयति सुजनः सुकविर्विदधाति केवलं काव्यम्
पृष्ठाति कमलमस्मो लक्ष्म्या त रविनियोजयति ॥ ६ ॥

उत्तमः क्लेशविक्षोभं क्षमः सोहुं न हीतरः
मणिरेव महाशान्नदर्शणं न तु मृत्युक्षणः ॥ ७ ॥

द्विष्टिः स्वभावं नैव मुक्तिं सन्तः संसर्गतोऽसताम्

५२१२ न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ ८ ॥

अजलिखानि पुष्पाणि वासयन्ति करद्यम् । १५२ १६३ द्वृष्टे
अहो सुमनसां प्रीतिर्वामदक्षिणयोः समा ॥ १ ॥ + रेखा ।

११.२१ शायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे

फलान्यं पि परार्थाय वृक्षाः सर्वपुरुषा इव ॥ १० ॥

ମହାରାଜା କରିବାରେ କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकं
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमाद्यि ।
भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ ११ ॥

१ परे रोमात्मिसुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि २६९९१ १२
 चित्तमा छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुडारस्य ॥ १२ ॥ १२०८ २
 २ स्त्रीमि २६१० दुजनसहवासादपि शीलोक्त्वं न सज्जनस्थ्यजति
 ॥ १२०९ २६११ प्रतिपर्व तपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ १३ ॥

प्रथमवयसि पीतं तोयमर्द्वं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेला नराणाम् ।

ददति जलमनल्पं स्वादु तज्जीवनान्तं
न हि कृतमपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १४ ॥

२१२५२३ उपचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नैकमुपदेशम्
२१२५२४ यासेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १५ ॥

खल:

खलः सर्वप्रभात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति

आत्मनो विलवमात्राणि पञ्चयन्नपि न पञ्चयति ॥ १५

गणिनां गणेषु सत्स्वपि पित्रानजनो दोषमात्रमादत्ते

षुष्पे फले विरागी क्रमेलकः कण्टकौघमिव ॥ १७

दर्जनैहृष्यमानानि सस्तितानि श्रियाण्यषि । १८।७।३७

अकालकसमानीव भयं संजनयन्ति हि ॥ १६ ॥

खलः करोति दर्वजं यजत फलति साधुष

खल: फरहाति उमृते वरात् भावति तातु
दशावनो हरेस्तीतां ब्रह्मवनं स्याद्महोदधेः ॥ १४ ॥

बोधितोऽपि बहुसक्षिविस्तरैः

किं खलो जगति सज्जनो भवेत् ।

स्थायितोऽपि बहुशो नदीजलै-

गर्दुभः किम् हयो भवेत्कचित् ॥ २० ॥

खलो न साधुतां याति सद्ग्निः संबोधितोऽपि सन्
सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि क्षारः किं मधुरायते ॥ २१ ॥

हलाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम्
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ २२ ॥

संवर्धितोऽपि पयसा भुजगो न वश्य—
स्तत्पालकानपि निहन्ति वलेन सिंहः
दुष्टः परैरूपकृतस्तदनर्थकारी
विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥ २३ ॥

ध्योमनि बीजाङ्गुरुते चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने
रचयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥ २४ ॥

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ २५ ॥

अहो खलमुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधकमः
एकस्य दश्मति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्विशुज्यते ॥ २६ ॥

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विसयपदम्
महामेघः क्षारं पिबति कुरुते वारि मधुरं
फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ २७ ॥

खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया
उपानन्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ २८ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रस्थक्षे प्रियवादिनम्
वर्जयेत्तादशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ २९ ॥

दुश्चरितैरेव निर्जर्भवति दुरात्मा विशङ्कितो लोके
दर्शनपथमापश्चं पश्चगकुलमाकुलीभवति ॥ ३० ॥

साधुखलानामन्तरम्

सद्गिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्
 असद्गिः शपथेनोक्तं जले लिखितमक्षरम् ॥ ३१ ॥
 विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः
 मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ३२ ॥
 अमृतं किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्धिरति
 गुणमेव वक्ति साधुदर्विषमसाधुः प्रकाशयति ॥ ३३ ॥
 गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः
 अलिरेति वनात्कमलं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ ३४ ॥
 सुभाषितं हारि विशत्यधोगलाङ्ग दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम्
 तदेव धन्ते हृदयेन सज्जनो हरिमहारस्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ३५ ॥
 मुक्त्वा निःश्रीकमप्यब्दं मराली न गतोऽन्यतः
 अमराली त्वगद्वेगादिदं सदसदन्तरम् ॥ ३६ ॥
 अपूर्वः कोऽपि कोपाग्निः सज्जनस्येतरस्य च
 एकस्य शाम्यति स्नेहाद्वर्धतेऽन्यस्य वारितः ॥ ३७ ॥
 इक्षोरग्रात्कमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः
 तद्वसज्जनमैत्री विपरीतानां तु विपरीता ॥ ३८ ॥
 आरम्भगुर्वा क्षयिणो क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्
 दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिज्ञा छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ३९ ॥
 नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते खलु सज्जनाः ।
 अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ४० ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ४१ ॥
 गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥ ४२ ॥

उत्तमो नातिवक्ता स्यादधमो वहुभाषकः
 न हि स्वर्णे ध्वनिस्ताहर्यादकांस्ये प्रजायते ॥ ४३ ॥
 गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षांसु निःस्वनो मेघः
 नीचो वदति न कुरुते सुजनो न वदति करोत्येव ॥ ४४ ॥
 अनुकुरुतः खलसुजनावग्रिमपाश्चात्यभागयोः सूच्याः
 विदधाति रन्ध्रमेको गुणवानन्यस्तु पिदधाति ॥ ४५ ॥

उद्यमः

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानान्द्रभिस्तोयं खन्यमाना ददाति
 सोस्त्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥ ४६ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः
 न हि सुसप्त्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ४७ ॥
 नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः
 विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ ४८ ॥
 न दैवमपि संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः
 अनुयोगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति ॥ ४९ ॥
 यथा बीजं विना क्षेत्रमुसं भवति निष्फलम्
 तथा पुरुषकारस्तु दैवं न सिध्यति ॥ ५० ॥
 क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुद्वाहतम्
 क्षेत्रबीजसमायोगात्तः सस्यं समृध्यते ॥ ५१ ॥
 कर्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्वाति कारकः
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥ ५२ ॥
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा
 कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥
 शाखायां सुसमासीनः सलीलं विध्यते खगः
 उत्पतंस्वनपायः स्यादनुयोगो भयावहः ॥ ५४ ॥
 त्यज्यवालसान्दैवपरान्मनुव्यानुत्थानयुक्तान्पुरुषान्हि लक्ष्मीः
 अविवद्य यस्माद्बृणुते नृपेन्द्र तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥ ५५ ॥

यथा होकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्
 एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ५६ ॥
 यात्यधोऽधो व्रजत्युच्छैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः
 कूपस्य खनिता यद्वयाकारस्येव कारकः ॥ ५७ ॥
 दुरापमपि लोकेऽसिन्यच्छ्रद्धस्त्वभिवाङ्छति
 तत्तदाभ्याति मेधावी तस्मात्कार्यः समुद्धमः ॥ ५८ ॥
 उद्धमः साहसं धर्य बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः
 षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ ५९ ॥
 दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम
 त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ ६० ॥

अन्योक्तयः

कलभ तवान्तिकमागतमलिमेनं मा कदाप्यवज्ञासीः
 अपि दानसुन्दराणां द्विपथुर्याणामय शिरोधार्यः ॥ ६१ ॥

गिरिगङ्गरेषु गुरुगर्वगुम्फितो गजराजपोत न कदापि संचरेः ५१७ ॥ ६२ ॥
 यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनन्धयो भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ६२ ॥

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे
 गजश्रेणीनाथ स्वमिह जटिलायां वनभुवि
 असौ कुम्भभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
 गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ ६३ ॥

गाङ्गमस्तु सितमस्तु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः
 राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ ६४ ॥

भृक्ता मृणालपटली भवता निपीतान्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि
 रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ६५ ॥

नीरक्षीरविवेके हंसालस्य त्वमेव तनुषे चेत्
 विश्वसिंशुधुनान्यः कुलग्रंतं पालयिष्यति कः ॥ ६६ ॥

किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते
 सलिलमपि यज्ञ तावकर्मणव वदनं प्रयाति तृष्णितानाम् ॥ ६७ ॥

साकं ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयस्तीरे ऽक्षेषिम्बोपमा:
 नीरे नीरचैरः समं स भगवान्निद्राति नारायणः
 एवं वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्रौढिं परामुक्तेः
 किं निन्दान्यथवा स्तवानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ ६८ ॥
 ग्रीष्मे भीष्मतरैः कर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक—
 स्वां ध्यायन् घन वासरान्कथमपि द्राघीयसो नीतवान्
 दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
 स्वीचके करकानिपातनकृपा तर्तिक प्रति ब्रूमहे ॥ ६९ ॥
 वितर वारिद वारि दवातुरे चिरपिपासितचातकपोतके
 प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क च भवान्क पयः क्वच चातकः ॥ ७० ॥
 दवदहनजटालज्वालजालाहतानां
 परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम्
 अथ जलधर शेलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
 वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥ ७१ ॥
 वाता वान्तु कदम्बरेणुशबला नृत्यन्तु सर्पद्विषः
 सोत्साहा नववारिभारगुरुवो मुञ्चन्तु नादं घनाः
 ममां कान्तविद्योगशोकजलधौ मां वीक्ष्य दीनाननां
 विद्युत् किं स्फुरसि त्वमप्यकरुणे स्त्रीत्वे समाने सति ॥ ७२ ॥
 यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तज्जाम निष्ठुराः पुरुषाः
 अथ विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ ७३ ॥
 नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः
 अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७४ ॥
 रे कूप जीवितागार यदि दातृत्वमिच्छसि
 तदा त्वं गुणवत्पात्रमेकं वा संनिधौ कुरु ॥ ७५ ॥
 अथ मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते
 उद्दिरतो यद्वरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्धारैः ॥ ७६ ॥
 पाटीर तव पटीयान्कः परिपाटीमिमामुरीकतुम्
 यत् पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोवि परिमलैः पुष्टिम् ॥ ७७ ॥

ैस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजद्वैरसेव्यतां नीतः
 तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्वदीयमौष्ट्रत्यम् ॥ ७८ ॥
 अपसर मधुकर दूरं परिमलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे
 इह नहि मधुलवलाभो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥ ७९ ॥
 अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे
 पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं बाङ्छयि चेद्गमर धन्योऽसि ॥ ८० ॥
 कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः किमिति बैरवहेलितानभिज्ञैः
 परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥ ८१ ॥

अथि दलदरविन्द स्थन्दमानं मरन्दं
 तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः
 दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
 परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥ ८२ ॥

तावस्त्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन्
 यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्सति ॥ ८३ ॥

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ
 किं मां सुहुः क्षिपति वारशतानि वह्नौ
 दग्धे पुनर्मयि भवन्ति गुणातिरेका
 लाभः परं खलु सुखे तव भस्मपातः ॥ ८४ ॥

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुषूक्षता समेषु समा
 उचितज्ञासि तुले किं तुलयसि गुजाफलैः कवलम् ॥ ८५ ॥

सङ्कीर्ण—श्लोकाः

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति
 संभूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा ॥ ८६ ॥

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम्
 दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ ८७ ॥

तस्मूलादिषु निहितं जलमात्रिभवति पल्लवाग्रेषु ।
 निभृतं यदुपक्रियते तदपि महान्तो वहन्युच्चैः ॥ ८८ ॥
 ज्वलति चलितेन्धनोऽस्मिर्विप्रकृतः पञ्चगः फणां कुरुते
 ग्रायः स्वं महिमानं क्रोधात्मतिपद्यते जन्तुः ॥ ८९ ॥
 अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म इत्यः
 ननु सन्ति भवत्वानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ९० ॥
 गुणेष्वनादरं भ्रातः पूर्णश्रीरपि मा कृथा ।
 संपूर्णोऽपि घटः कूपे गुणच्छेदात्पतत्यधः ॥ ९१ ॥
 गुणिनां निर्गुणानां च इत्यते महदन्तरम्
 हारः कण्ठगतः स्त्रीणां नूपुराणि च पादयोः ॥ ९२ ॥
 उच्चतं पदमवाप्य यो लघुरुह्न्यैव स पतेदिति ब्रुवन्
 शैलशेखरगतो इष्टकणश्चारुमारुतधृतः पतत्यधः ॥ ९३ ॥
 दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः
 पाणी पायसदग्ने तर्कं फूक्त्य पामरः पिबति ॥ ९४ ॥
 सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम्
 आमोदो न हि कस्त्यूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥ ९५ ॥
 विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः
 याताश्चेत्पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ९६ ॥
 अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निनिदितो भवति
 निखिलरसायनमहितो गन्धेनोग्रेण लङ्घन इव ॥ ९७ ॥
 आनन्दमृगदावाम्निः शीलशाखिमदद्विपः
 ज्ञानदीपमहावायुर्यं खलसमागमः ॥ ९८ ॥
 वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः
 न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥ ९९ ॥
 शूल्पोऽपि च गुणवस्त्रामातन्वानः स्वकीयगुणजालैः
 विवराणि मुद्रयन्द्रागृणीयुरिव सज्जनो जयति ॥ १०० ॥

किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण
शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम्
कुम्भो न कूपमपि शोषयितुं समर्थः

कुम्भोऽवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ १०१ ॥

हालाहलं नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमन्नं मन्वते
निपीय जागर्ति सुखेन तच्छिवः स्पृशश्चिमां मुद्दति निद्रया हरिः ॥ १०२ ॥

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुर्भन्तं चिरेण यत्
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्नदिशः स्फुटं फलम् ॥ १०३ ॥

नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम्
छिद्यन्ते सरलास्त्रं कुड्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ १०४ ॥

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥ १०५ ॥

समूलधातमज्ञन्तः पराक्रोद्यन्ति मानिनः
प्रध्वंसितान्धतमसस्त्रोदाहरणं रविः ॥ १०६ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ १०७ ॥

परोऽपि हितवान्बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ १०८ ॥

बन्धनानि किल सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुकृतवन्धनमन्यत्
दारुभेदनिपुणोऽपि षड्डधिर्निष्क्रियो भवति पङ्कजकोषे ॥ १०९ ॥

सविषोऽप्यमृतायते भवान् शवमुण्डाभरणोऽपि पावनः
भव एव भवान्तकः सतां समदृष्टिर्विषमेक्षणोऽपि सन् ॥ ११० ॥

FINIS

